

บทที่ 3

พัฒนาการคติความเชื่อเรื่องพระศิวะในประเทศไทย ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์

ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเป็นศาสนาหนึ่งจากอินเดียที่เข้ามายังดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทั้งจากกลุ่มนักบวชและกลุ่มพ่อค้าอินเดียที่เข้ามาติดต่อกับผู้คนท้องถิ่น หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูเริ่มปรากฏเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 10 เป็นต้นมา ซึ่งมีทั้งหลักฐานที่เป็นเอกสารและหลักฐานทางโบราณคดี โดยศาสนาพราหมณ์ฮินดูยังได้มีอิทธิพลต่อคติความเชื่อและการดำเนินชีวิตของผู้คนในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในหลาย ๆ ประเทศจนถึงปัจจุบัน

สำหรับศาสนาพราหมณ์-ฮินดูที่เข้ามายังประเทศไทย มีอยู่หลายลัทธิ เช่น ลัทธิไวษณพนิกาย (ลัทธิที่นับถือพระวิษณุเป็นใหญ่) ลัทธิไศวนิกาย (ลัทธิที่นับถือพระศิวะเป็นใหญ่) เป็นต้น ลัทธิไศวนิกายเป็นลัทธิหนึ่งที่ผู้คนในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นิยมนับถือ และมีพัฒนาการสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งปรากฏหลักฐานในรูปแบบต่าง ๆ โดยงานวิจัยนี้จัดหลักฐานประเภทต่าง ๆ ออกเป็นกลุ่ม และแต่ละกลุ่มเรียงลำดับเวลาตามยุคสมัย เพื่อความสะดวกแก่การค้นคว้าต่อไป

รูปแบบและคติความเชื่อพระศิวะในจารึกและวรรณกรรม

ในภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยได้พบหลักฐานที่เป็นจารึกและเอกสารที่กล่าวถึงพระศิวะ โดยเฉพาะหลักฐานด้านเอกสารมักพบในรูปแบบงานวรรณกรรม ซึ่งหลักฐานด้านจารึกและเอกสารประเภทวรรณกรรมนี้ ได้ปรากฏมาตั้งแต่พื้นที่ในประเทศไทยได้รับอิทธิพลคติความเชื่อของไศวนิกาย คือตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 เรื่อยมาจนถึงสมัยธนบุรี (พ.ศ.2325)

1. ศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12 พบที่ตำบลควนเกย อำเภอร่อนพิบูลย์ จังหวัดนครศรีธรรมราช นายชูศักดิ์ ทิพย์เกษร และนายชะเอม แก้วคล้าย ได้อ่านและแปลไว้ว่า (กรมศิลปากร, 2529 ก, หน้า 54)

ตอนที่ 1 (ศิลาจารึกนี้เป็น) ของผู้เป็นเจ้าของแห่งวิทยาการ (พระศิวะ)

ตอนที่ 2 ขอความนอบน้อม จงมีแก่ท่านผู้เป็นเจ้าของแห่งป่า

ขอความนอบน้อม จงมีแก่ท่านผู้เป็นเจ้าของแห่งเทพทั้งมวล ชนทั้งหลายผู้เคารพต่อพระศิวะ คิดว่า ของอันท่านผู้เจริญ (พระศิวะ) นี้ พึงให้มีอยู่ในที่นี้ จึงมาเพื่อประโยชน์ (นั้น)

ตอนที่ 3 ถ้าคนได้อยู่ในหมู่บ้านของชนเหล่าใด ความสุข และผล (ประโยชน์) จักมีแก่ชนเหล่านั้น

กรมศิลปากร (2529 ก) ได้สันนิษฐานว่า กลุ่มชนผู้สร้างศิลาจารึกหุบเขาช่องคอย ต้องเป็นกลุ่มชนที่ใช้ภาษาสันสกฤต นับถือศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย และคงเดินทางมาอาศัยในบริเวณนี้ชั่วคราว อีกทั้งยังได้กำหนดสถานที่บริเวณศิลาจารึกหุบเขาช่องคอยเป็นเทวสถาน เพื่อปฏิบัติศาสนกิจ รวมถึงการเผยแพร่ลัทธิแก่ผู้ที่อาศัยบริเวณนั้น

2. ศิลาจารึกปากน้ำมูล 2 อักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12 พบที่ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี นายชะเอม แก้วคล้าย อ่านและแปล นายชูศักดิ์ ทิพย์เกษร และนายจิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา ตรวจ ได้ความว่า (กรมศิลปากร, 2529 ก, หน้า 163)

พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด ทรงพระนามว่าจิตเรณ ผู้เป็นโอรสของพระเจ้าศรีวิกรมน์ เป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าศรีสารวเคามะ แม้โดยศักดิ์เป็นพระอนุชา แต่ก็ยังเป็นพระเชษฐาของพระเจ้าศรีวิกรมน์ ผู้มีพระนามปรากฏในด้านคุณธรรมแต่พระเยาว์ พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ได้รับพระนามอันเกิดจากการอภิเษกว่า “พระเจ้าศรีมหันทรวรมัน” (หลังจาก) ชนะประเทศ (กัมพู) นี้ทั้งหมดแล้ว ได้สร้างพระศิวลึงค์ อันเป็นเสมือนหนึ่งเครื่องหมายแห่งชัยชนะของพระองค์ไว้บนภูเขานี้

ความในศิลาจารึกนี้หมายถึงพระเจ้ามหันทรวรมันได้ทรงสร้างศิวลึงค์ที่ปราสาทวัตภู หลังจากที่สามารถรวบรวมอาณาจักรขอมโบราณให้เป็นหนึ่งเดียว

3. จารึกแผ่นทองแดงอุทอง กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 อักษรหลังปัลลวะ ภาษาสันสกฤต พบที่ เมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ศาสตราจารย์จำ ทองคำวรรณ อ่านและแปล ได้ความว่า (กรมศิลปากร, 2529 ก, หน้า 227)

พระเจ้าศรีธรรมพรหม เป็นพระราชนัดดาของพระเจ้าศรีอศานวรม ผู้ทรงพระเกียรติอันแผ่ไปทั่ว ได้รับสิงหาลงนะ¹มาโดยลำดับ

พระองค์ได้ส่งสีกา² อันประดับด้วยรัตนะเป็นต้น พร้อมด้วยพ่อนรำและดนตรีเป็นอาทิ เป็นทักษิณาวายแต่พระศรีมัต อัมราตเกษตร

และภายหลัง ท้าวเธอได้ถวายของควรแก่การอุปการณอันประเสริฐ และหมู่คนมีความสามารถในพ่อนรำและขับร้องเป็นต้น แต่พระศิวลึงค์³ ซึ่งแทนองค์ศรีธาวะศร³

¹ ราชบัลลังก์

² เสลียงหรือคานหาม

³ พระนามหนึ่งของพระศิวะ

4. ศิลาจารึกบ่ออีกา พ.ศ. 1411 อักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤตและเขมร พบที่บ้านบ่ออีกา จังหวัดนครราชสีมา ในด้านที่ 2 ปรากฏบทสรรเสริญพระศิวะ ศาสตราจารย์ฉ่ำ ทองคำวรรณ อ่าน และศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิthur แปลไว้ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2529 ข, หน้า 29)

บทที่ 1 ข้าพเจ้าขอเคารพฐูลีพระบาทของพระผู้ซึ่งมีพระเนตรดุจดั่งดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และไฟ ทรงเพียบพร้อมไปด้วยคุณลักษณะขั้นต้นทุกประการ ทรงมี ธงคือโค . อันอ่อนนุ่ม

บทที่ 4 ...ศิวลึงค์ทอง...โดยผู้ทอและอสุร มีกำเนิดขึ้นในปากฟ้า...

บทที่ 5 ณ สมัยซึ่งกำหนดโดยเสียงดนตรี (7) แก้ว (9) และอากาศ (0)...ท่านก็ได้สร้าง (ศิวลึงค์) องค์นี้และน้อมถวายเครื่องสักการะ...แต่ (พระผู้เป็นเจ้า) องค์นั้น

5. ศิลาจารึกสตึกก๊กกรม 1 อักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร พ.ศ.1480 พบที่บ้านสระแจง ตำบลโคกสูง อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว ด้านที่ 1 ปรากฏคำสรรเสริญษัตริย์ผู้มีพระนาม พ้องกับพระศิวะ นายอำเภอ คำโท อ่านและแปลไว้ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2529 ข, หน้า 37-38)

โอม 859 ศก แรม 14 ค่ำ เดือน 8 ด้วยเสตยอาจารย์โฆณฺณสันตฺตและเสตยอาจารย์ โฆณฺณพนม พระกัมมเตงอัญปรมะศวร น้อมเศียรบอกอย่างนี้ว่า ขอให้พระบุญมรเตญ มัทวยศิวะ ที่ได้รับแต่งตั้งพร้อมทั้งวาทบรรม พรหม และแม่บสผู้เป็นที่ให้ร่วมกันดูแล พระกัมมเตงอัญปรมะศวร กับถวายข้าวสาร 3 ถะลงง น้ำมัน 3 มาส เป็นเวลาหนึ่งปี มีพระราชดำรัสฐูลีพระบาทฐูลีเซง พระกัมมเตงอัญ ถึงกำเสตยอัญศรีวิเรนทรวรมัน ให้ปรัตยยะมาปักหลักศิลาจารึกไว้ในเมืองนี้ ไม่ควรที่ปรัตยยะเปรียงริบเอน้ำมัน ไม่ควรที่โฆณฺณ วรหิรบเอาสุร ไม่ควรที่โฆณฺณวียะเรียกข้าพระไปใช้ในราชการอื่นใด วิปยะ ควรใช้คนบำเรอพระกัมมเตงอัญผู้เป็นปรมะศวร และพระกัมมเตงอัญศิวลึงค์ ข้าพระ ..

6. ศิลาจารึกศรีจานาสะ พ.ศ.1480 อักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤตและเขมร พบที่บริเวณเทวสถานใกล้สะพานชีกูณ อำเภอเมือง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา จารึกเริ่มต้นด้วยการ สรรเสริญ 2 บท คือบทแรกสรรเสริญพระคังกร (ศิวะ) และบทที่ 2 สรรเสริญนางปารวตีซึ่งรวมกับ พระศิวะภายใต้รูปอรณาริศวร ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ แปลเป็นภาษาฝรั่งเศส ศาสตราจารย์ ม.จ.สุภัททิศ ดิศกุล แปลจากภาษาฝรั่งเศสเป็นภาษาไทย และศาสตราจารย์ฉ่ำ ทองคำวรรณ ตรวจได้ความว่า (กรมศิลปากร, 2529 ข, หน้า 48)

พระคังกร (คิเว) เป็นผู้ที่มีชัยข้านะเสมอ พระองค์ผู้ทรงเผาผลาญกามะ (กามเทพ) ด้วยเพลิงจากพระเนตร และทรงตัด (บนมวยพระเศศา) ด้วยกลีบดอกไม้สวรรค์ คือ ดวงจันทร์ครึ่งซีก ทั้งนี้ ก็เพราะไม่ต้องการให้โลกถูกเผา (ด้วยรัศมีของพระองค์) ขอสรรเสริญแด่พระธิดาของพระหิมวัต ผู้ซึ่งเข้าไปรวมกับครึ่งหนึ่งขององค์**พระหระ (คิเว)** และพระคุหะ (สกันทหรือขันธกุมาร) ก็ทรงจ้องมองด้วยความประหลาดพระทัย พร้อมกับรับสั่งว่า “นี่คือพระมารดาของข้าพเจ้าหรือไฉน

7. ศิลจารึกบ้านตาดทอง อักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤตและเขมร กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 15 พบที่ตำบลตาดทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร ข้อความในจารึกเริ่มด้วยการกล่าวนอบน้อมพระคิเวและกล่าวถึงพระเจ้ารุทรโลกว่าเป็นผู้มีความสามารถมาก ปกครองประเทศโดยธรรม ได้พระราชทานสิ่งของต่าง ๆ มากมายแก่เจ้าชายที่เข้าพิธีมงคลสมรสกับพระธิดา ช่วงสุดท้ายของจารึกบอกให้ทราบว่า เจ้าชายเป็นเชื้อพระวงศ์ชาวเมืองภวปุระ และพราหมณ์ได้ทำพิธีบูชาพระศิวลึงค์ทุกวัน นายชะเอม แก้วคล้าย อ่าน แปล และวิจารณ์ไว้ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2529 ข, หน้า 88)

ขอความนอบน้อมจงมีแก่พระคิเว ผู้สร้างจักรของพระนารายณ์ และพระพรหมผู้ชนะ รัศมีอันรุ่งโรจน์ของพระจันทร์แรม ที่ปราศจากมลทิน...

...ผู้เชี่ยวชาญการบูชาัญของพราหมณ์ ชื่อนิลกันตะ ได้บูชาพระศิวลึงค์ด้วยความภักดีทุกวัน พร้อมกับที่มีการพ้อนรำ และร้องเพลงสรรเสริญ (พระคิเว)

8. ศิลจารึกเมืองเสมา พ.ศ. 1514 อักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤตและเขมร พบที่เมืองเสมา ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา ในจารึกนี้ เริ่มต้นด้วยคำนมัสการพระคิเว พระวิษณุ และพระพรหม พร้อมทั้งกล่าวคำนมัสการศักดิ์สิทธิ์ของพระคิเวอีกด้วย นายอำเภอคำไท อ่าน แปล พร้อมทั้งอธิบายศัพท์ไว้ ความว่า (กรมศิลปากร, 2529 ข, หน้า 112-116)

ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระคิเว ผู้ทรงมีเสียงเป็นร่าง มีเสียงอันล่งลับแล้ว และเป็น ผู้ประทานทางสวรรค์...ของพรหม

พระรุทร ผู้ทรงมีพระกายเป็นจริง ซึ่งส่องแสงวาววับดุจดั่งพระจันทร์วันเพ็ญ และเนื่องจากความจำเป็นเสมือนทารกไม่ยอมอยู่กับใคร จึงอุ้มพระอุมาผู้มีพระพักตร์งามดังดวงเดือน..

..พระนางเคารี ทรงแนบสนิทกับองค์พระรุทร และทรงมีพระกายงาม ซึ่งส่องสว่างรุ่งเรืองดุจดั่งแท่งทอง...

...พระผู้เฒ่าลาญคามเทพ ทรงชนะบุคคลทั้งหลายที่ชอบยั่วให้พระพิโรธเป็นต้นด้วยการส่องแสงไฟ เราส่งสารพระกามเทพซึ่งเสมือนคู่แห่งความรักแต่เป็นเพราะเกี่ยวข้องกับความรักจึงต้องถือธนู...

...พระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาและพอพระทัยในพิธีกรรม แม้ทรงบรรลุวัตถุประสงค์คือการพ้นจากความทุกข์ทรมาน แต่เป็นผู้อันความรู้ในอบายให้ได้รับความทุกข์ทรมานแล้ว จึงทรงสร้างศิวลึงค์ไว้ในอิศวรบุรี ซึ่งเป็นสิ่งที่มีกำลังแผ่ไปด้วยอำนาจของพระศิวะ ดุจดั่งกองอำนาจแห่งมนตร์นับจำนวนเป็นโกฏิเพิ่มขึ้นแล้วจากอำนาจทั้งหลาย ทรงให้คนทั้งหลายศึกษาศิลปกรรม ให้ทำการงานสุจริต และทรงสร้างรูปพระนางทุรคาและพระศิวลึงค์เป็นจำนวนมากเพื่อเป็นสิ่งสักการบูชาแล้ว ทรงตั้งไว้ตามที่ต่าง ๆ ...

...ท่านยัชญวราหะได้สั่งให้คนไปสร้างพระประติมากรรมของพระศิวะเพื่อเป็นนิมิตหมายไว้ในเขตนั่น ท่านได้สร้างพระประติมากรรมของพระศิวะและพระพรหม พร้อมทั้งพระประติมากรรมของพระวิษณุไว้ ณ ที่แห่งเดียวกัน และในที่นั้น รูปที่วานี้ก็จมลงไปที่ฝั่งน้ำด้านทิศตะวันออกเป็นเวลานานแล้ว ...

...ในปีมหาศักราช 863 (พ.ศ.1484) นอกจากสร้างรูปของพระเทวีไว้แล้ว ท่านยังได้สร้างลึงค์ขนาดใหญ่ของกษัตริย์ทั้งหลาย ซึ่งเป็นสิ่งที่มีกำลังแผ่ไปด้วยอำนาจของพระศิวะ เพราะความเลื่อมใส สร้างปราสาทหลังหนึ่งไว้แล้ว จึงถวายขันเงินใบใหญ่พร้อมทาส 25 คน แต่พระมเหศวรซึ่งอยู่ในรูปของลึงค์

...ท่าน (โชลญวิชัย) เป็นผู้ที่มีศรัทธา มีความเลื่อมใสในพระมเหศวร ได้ถวายทรัพย์สินไว้เป็นจำนวนมาก เพื่อเป็นสวัสดิมงคลให้แก่มารดาตามควรแก่กำลังทรัพย์ของตน...

สำหรับบุคคลที่ได้บริบาลธรรมนี้ตามพระบรมราชโองการรวมทั้งพราหมณาจารย์ที่ถวายเจาะจงการบูชา เขามีผลตลอดไปที่ภักดีต่อพระศิวะ เขามีความสุขพร้อมทั้งหมู่ญาติทั้งปวงตราบเท่าที่พระจันทร์พระอาทิตย์ยังมีอยู่.

9. ศิลจารึกอุบมุง อักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤตและเขมร พ.ศ. 1536 พบที่บ้านอุบมุง อำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี นายอำเภอ คำโท อ่าน แปล และอธิบายไว้ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2529 ข, หน้า 131, 133, 139-140)

ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระศิวะ ผู้ทรงตัดปิ่นคือดวงจันทร์อันแสง (ครึ่งซีก) พระวิษณุ ผู้มีพระเนตรงามดังดอกบัว และพระพรหมผู้มีดอกบัวเป็นแดนเกิด⁴

⁴ ข้อความนี้ผู้อ่านจารึกได้เทียบเคียงกับศิลจารึกบ้านตาตทอง เนื่องจากข้อความในศิลจารึกอุบมุงส่วนนี้ชำรุดไปมาก

ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระวิษณุ ผู้ทรงมีพระกายงามเพื่อล่อจอมอสูรจนถูกฆ่าด้วย
อำนาจ เสมือนความนอบน้อมจงมีแด่พระศิวะ ผู้ทรงทำลายสังสารวัฏมีโลกเป็นต้น
อย่างมีการสืบต่อ

พระวิษณุผู้ทรงมีละติอบัว ทรงมีพระสรีระอันแบ่งแยกได้หลายอย่าง อันเทวดาทั้งหลาย
นอบน้อมแล้วภายในมณฑลใหญ่ ทรงชนะผู้ยิ่งใหญ่คือองค์มหेश्वร

การเกิดที่ดีจำต้องยึดเหนี่ยวในวงศ์สกุลอันบริสุทธิ์ชาวคุชสังข์ เปรียบเสมือนการยึดเหนี่ยว
ของพระอุมาในภาวะศักติ (ชากยา) ของพระศิวะในกลุ่มตัวตนฉะนั้น
สถานที่ของประเทศใดได้รับการยกย่องสรรเสริญ สถานที่ของประเทศนั้นมีความรุ่งเรือง
สันติสุข เสมือนโลกของพระรุทรที่เพียบพร้อมไปด้วยความสันติสุขตามพระดำรัสที่พระรุทร
ได้ตรัสไว้แล้ว.

...ถวายเป็นข้าวหนึ่งปรัสสะแด่พระศิวะ ครึ่งปรัสสะแด่พระพิฆเนศ ครึ่งปรัสสะแด่พระเทวี
ครึ่งปรัสสะแด่พระวิษณุ

ถวายเป็นข้าว 4 ปรัสสะแด่ผู้บูชาพระศิวะ 4 ปรัสสะแก่ลูกที่ตายไปแล้ว 7 ปรัสสะแก่
พระคงคา 7 ปรัสสะแด่พระเจ้าแผ่นดิน

ถวายเป็นข้าว 2 ปรัสสะในวันพระรุทร 2 ปรัสสะแก่เรือน้ำของตน 2 ปรัสสะในวันพระอาทิตย์
2 ปรัสสะแด่พระพรหม

ตามข้อความในจารึกนี้ ได้กล่าวถึงบทสรรเสริญพระศิวะร่วมกับเทพองค์อื่น ๆ รวมถึง
การถวายเป็นเครื่องสักการะแด่พระศิวะ ตลอดจนสิ่งที่ผู้บูชาได้กลับไปหลังจากการบูชาพระศิวะ

10. ศิลาจารึกสดึกกัอกม 2 พ.ศ. 1595 อักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤตและเขมร
พบที่บริเวณปราสาทเมืองพัว้ว ตำบลโคกสูง อำเภอธวัชบุรีประเทศ จังหวัดสระแก้ว นายเซอเม
แก้วคล้าย ถอดคำจารึก และแปลส่วนที่เป็นภาษาสันสกฤตก่อน ต่อมาได้แปลคำจารึกภาษาเขมร
จากฉบับภาษาอังกฤษของ R. C. Majumdar ในหนังสือ Inscriptions of Kambuja vol. VIII มี
ข้อความที่เกี่ยวกับพระศิวะดังนี้ (กรมศิลปากร, 2529 ข, หน้า 208, 211-216)

ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระศิวะ ผู้ซึ่งร่างกายของพระองค์ ถูกกล่าวอย่างมากมาย โดย
ปราศจากคำพูดว่า เป็นอินทรีแห่งกายของสัตว์ทั้งหลาย เพราะชีวะที่ละเอียดอ่อน
แทรกอยู่ภายใน อันเป็นเหตุให้ (อินทรี) เคลื่อนไหวได้

ขอพระศิวะจงคุ้มครองโลกด้วยเนตรทั้งสามคือ พระจันทร พระอาทิตย์ และพระอัคนี ซึ่งการเห็นประจักษ์ย่อมปรากฏชัดเจนทุกด้าน ด้วยการเห็นพระองค์ตามความเป็นจริง เพราะอาตมฉันไม่ถูกปกปิดแล้ว...

...ข้าพเจ้า (พระลักษมี) คิดว่า พระพรหม (คิดว่า) กามเทพผู้ทรงไว้ซึ่งความงาม ความวิเศษ และวิจารณ์ญาณที่ถูกสร้างโดยเรา ได้ถึงความเป็นเชื้อเพลิง เพื่อการเผาไหม้ เพราะดวงเนตรของพระอิศวร ดังนี้ จึงได้สร้างพระองค์ (พระเจ้าอุทยาทิตยะ ขึ้นมาแทนเพื่อ) นำกามเทพไปสู่ความยิ่งใหญ่ ด้วยความงามอันสำเร็จจากน้ำอัมฤต...

...หิรัณยทามะพราหมณ์นั้น ผู้ถือกำเนิดจากพระศิวะ ผู้ใคร่ต่อการอุปการะในการบูชา ยัญ ผู้อันพระราชาทรงอนุมัติแล้ว จึงได้สอนเวทมนตร์ให้แก่ศิวไกวัลย์พราหมณ์ แล้วให้อาบน้ำความบริสุทธิ์ ด้วยการล้างบาปที่มีมาแต่กำเนิด

หิรัณยทามะพราหมณ์นั้น ได้สอนเวทมนตร์ 4 ประกอบของคนธรรพ์ คือ ศิรศเจตะ วินาศิชา (วินาศิครา) ลัมโมหะ (ลุมโมรา) และนโยตระให้แก่ศิวไกวัลย์จนสำเร็จ

หิรัณยทามะพราหมณ์ผู้นี้ เชี่ยวชาญในด้านไสยศาสตร์มาก และเพื่อเป็นการเพิ่มความเจริญให้แก่โลก ยังได้สร้างพิธีกรรมแห่งอาถรรพ์ต่าง ๆ ขึ้นเรียกว่า "เทวราชา"...

...ท่าน (ชเยนทรวรมัน) ได้รักษาพระศิวลึงค์ที่ประเสริฐยิ่ง อันคนในสกุลของท่านสร้างไว้ในปางก่อนที่เมืองอินทปุระ ณ แคว้นในแผ่นดินที่ได้รับพระราชทานจากเจ้าเมืองกวปุระไว้ในเมืองที่สร้างโดยภัทริโยคี ผู้เป็นญาติของท่าน...

...หลังจากขอแผ่นดิน ที่ถูกทำให้เดือดร้อนโดยเมืองอมเรนทปุระ กับพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ท่านได้ประดิษฐานพระศิวลึงค์ไว้ในเมืองที่ถูกสร้างขึ้นชื่อกวาลยะ...

.. พระรุธาจารย์นั้น ผู้เป็นอนุชาของศิวไกวัลยะ ได้ขอแล้วซึ่งภูเขแห่งใดแห่งหนึ่ง ที่เชิงภูเขา ในแคว้นแคว้นนั้น กับพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น

จอมมุนีองค์นั้น ได้สร้างหมู่บ้าน ประดิษฐานพระศิวลึงค์ไว้ตามประเพณีแล้วทรงให้ชื่อภูเขานั้นว่า ภัทริสิริ..

...ศิวโสมพร้อมด้วยศิษย์นั้น ซึ่งเป็นผู้มีปัญญาที่ประกอบด้วยธรรม ได้สร้างศิวาครมขึ้นแล้วได้ประดิษฐานพระศิวลึงค์ไว้ในศิวาครมนั้น..

...พระองค์ (พระเจ้ายโสจรวรมัน) เมื่อขึ้นครองราชย์แล้ว ก็ได้สร้างพระศิวลึงค์ไว้บนยอดเขาศิริยโสธรรตามประเพณี เหมือนพระศิวลึงค์บนยอดเขาหิมาลัย ฉะนั้น

พราหมณ์บรมครูผู้นี้ (วามศิวะ) ได้รับพื้นที่อันเป็นที่ตั้งพระศิวลึงค์นั้น อันอยู่ในชยปัญฐานนคร ใกล้กับภัทริภูเขา ด้วยความยินดี

เมื่อสร้างเมืองภัทรวังนาระบนพื้นที่นั้นแล้ว พระองค์ผู้เป็นจอมแห่งแผ่นดินก็ได้สร้างพระศิวลึงค์ไว้เป็นที่เคารพบูชาด้วย

พระองค์ได้พระราชทานโกศะ อันมีโองน้ำที่มีลวดลายสวยงามเป็นต้น ทรัพย์สมบัติอันมีโคเป็นต้น และทาสชายหญิงจำนวนมากถึง 200 คน แก่พระศิวะนั้น...

...ในรัชสมัยของพระเจ้าศรีสุริยวรมัน พระองค์ศิวะ พระนารายณ์ และพระศร้าวตี ตามประเพณีไว้ในเมืองภัทรวังนาระที่มั่นคงแล้ว ..

...ท่าน (ราชครูปุโรหิตของพระเจ้าสุริยวรมัน ชื่อว่าสทาศิวะ) ได้ถวายดอกไม้ 8 กำ อันเป็นส่วนของพระองค์ให้แก่พระตุนนปาตะ (พระเพลิง) และพระษฏทุน (พระศิวะ) ด้วยจำนวนอย่างละ 4 กำทุกวัน...

...ในเทศกาลโล้ชิงช้าของหิรัณยพราหมณ์ ท่าน (พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1) ได้ประทานทรัพย์อันเป็นค่าดูแลในระหว่างการปฏิบัติ

ท่านได้สร้างบ้าน อันเป็นที่อาศัยอย่างดียิ่ง มีการปกครองเหมาะแก่ความเป็นมิตรในภัทรวังนาระเป็นต้น และได้สร้างแหล่งน้ำมากมาย การงานทั้งหลายอันมีการชุบอุปเป็นต้น และได้สร้างพระเทวรูป อันมีพระศิวลึงค์เป็นต้น อันก่อให้เกิดความรื่นรมย์ ในบุญกุศล ในประเทศเพื่อนบ้าน อันมีอินทนูรี เป็นต้น

ท่านได้สร้างพระศิวลึงค์ และรูปพระปฏิมาสองรูป แล้วได้สร้างกำแพงปูนมีหลังคาเอียงในนครภัทรวังนาระ.

...ท่านผู้มีคุณอันมากมายต่อประชาชน อันมีทาสเป็นต้นได้สร้างพระศิวลึงค์ รูปพระศิวะ ทรัพย์สมบัติอันไม่เกี่ยวข้องกับการบูชาัญญ แล้วมอบไว้ในปราสาทหรืออุฎฐานใกล้กับตัวเมือง...

12. ศิลาจารึกปราสาทหินพนมวัน 2 พ.ศ.1598 อักษรขอมโบราณ ภาษาเขมรและสันสกฤต พบที่ เสาประตูปราสาทหินวัดพนมวัน ด้านทิศตะวันออก ติดอยู่กับตัวปราสาทหินวัดพนมวัน ตำบลบ้านโพธิ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา นายประสาร บุญประคอง อ่านนายทองสืบ ศุภมาร์ค แปลภาษาเขมร และนายชะเอม แก้วคล้าย แปลภาษาสันสกฤต ได้ความดังนี้ (กรมศิลปากร, 2529 ข. หน้า 232-233)

.ขอความนอบน้อม จงมีแก่พระศิวะผู้มีรัศมีอันรุ่งโรจน์ ผู้ประเสริฐ ผู้อันพราหมณ์เป็นต้นบูชา แล้ว. เพื่อความหลุดพ้นจาสังสารวัฏ..

...กล่าวถึง (ประติมากรรม) แห่งพระพรหม พระวิษณุ พระอิศวร การสังสอนธรรม และเกี่ยวกับกรรม ทั้งนี้เพื่ออาจต้องการกลบเกลื่อนการทนทุกข์ทรมานบางอย่าง เช่น ร้องให้ตัวสิ้นใจ ไกรธ และต่อจากนั้นก็ออกแล้ว

13. ศิลจารึกปราสาทหินพนมรุ้ง 3 กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 16 อักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤตและเขมร พบที่ปราสาทเขาพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ นายอำเภอ คำโท อ่านและแปล ได้ความดังนี้ (กรมศิลปากร, 2529 ข, หน้า 242) "...พระองค์ (พระเจ้าราเชนทรวรมัน) ทรงติดต่อกับความจริงคือพระศิวะจากวัตถุ (ปรกฤตยา) ทรงยุติธรรมกับคนที่คิดร้าย แม้ทรงพอพระทัยในความรัก แต่ก็ทรงอ่อนโยนสงบเสงี่ยมอยู่จนกระทั่งทุกวันนี้..."

14. ศิลจารึกเพนียด 1 กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 16 อักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤตและเขมร พบที่เมืองเพนียด ตำบลคลองนารายณ์ อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี จารึกเพนียดนี้ชำรุดมาก เหลือเพียงส่วนล่างของหลักจารึกเมื่อนับจากบรรทัดสุดท้ายขึ้นไป ด้านหน้าจารึกด้วยอักษรขอม ข้อความในจารึกเหลือเพียง 8 บรรทัด ส่วนด้านหลังจารึกด้วยอักษรอินเดียเหนือเหลือเพียง 5 บรรทัด กรมศิลปากรจึงได้คัดคำจารึกจากหนังสือ *Inscriptions of Kumbuja by R.C. Majumdar* เฉพาะตอนที่ตรงกับอักษรในจารึกเพนียด ซึ่งอยู่ระหว่างโคลงที่ 40 ถึงจบข้อความจารึก พร้อมทั้งแปลข้อความจากภาษาฝรั่งเศสให้เต็มรูปตามที่ปรากฏในโคลง โดยมี นางสาวก่องแก้ว วีระประจักษ์ อ่าน นางสาวนิยะดา ทาสุคนธ์ แปล และดร.นันทนา ชุตินวงศ์ ตรวจ ได้ความที่เกี่ยวข้องกับการทำความเคารพพรหมณ์ในไศวนิกายดังนี้ (กรมศิลปากร, 2529 ข, หน้า 63)

...เหล่าพรหมณ์ผู้นับถือองค์พระวิษณุ หรือองค์พระศิวะ รวมทั้งสาธุชนทั้งหลาย สามารถพักผ่อนหลับนอน สวดท่องมนต์ด้วยเสียงที่เบา และภาวนาได้ ณ ที่นั้น

นอกจากพระราชาแล้ว ผู้ใดก็ตามที่ผ่านพระอาศรม แม้เพียงด้านนอก ต้องลงจากรถลงเดินมิให้มีฉัตร หรือกลดกั้น กฎอันนี้มีไว้บังคับคนต่างชาติ

นักบวชผู้ประเสริฐ ผู้มีตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาส ต้องให้โภชนาหาร เครื่องดื่ม มาก พลุ และกระทำหน้าที่ซึ่งได้กำหนดไว้ คือเริ่มด้วยการให้การต้อนรับด้วยอภัยาคัยไมตรีต่อผู้มาเยี่ยม ต่อพรหมณ์ ต่อเชื้อพระวงศ์ ที่ปรีการาชการ นายทหาร ต่อนักบวชผู้เคารพบูชาพระศิวะ หรือพระวิษณุ ต่อเหล่าคนดีในหมู่สามัญชน (เจ้าอาวาส) ต้องมีความกระตือรือร้นให้เกียรติแก่ผู้ที่ได้กล่าวมานี้ ตามระดับชั้นดังที่ได้กล่าวไปแล้ว...

15. ศิลจารึกปราสาทหินพนมวัน 3 พ.ศ. 1625 อักษรขอมโบราณ ภาษาเขมร พบที่หีบประตูล้านในด้านทิศใต้ติดกับปราสาทชั้นในซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกของตัวปราสาทหินวัดพนมวัน ตำบลบ้านโพธิ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา เป็นจารึกเรื่องพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 หรือพระบาทบรมไกรวัลยบท (พ.ศ. 1623-1650) ทรงมีพระราชโองการให้บรรดาพระกมรเตงอัญคนอื่น ๆ ช่วยกันดูแลอาศรมและให้ถวายสิ่งของแก่กมรเตงชดเชยเป็นประจำ นอกจากนี้ยังทรงถวายทาสและ

สิ่งของอื่น ๆ โดยเฉพาะพวกทาสนั้น ทรงมีพระบรมราชโองการห้ามอยู่ใต้การบังคับบัญชาของผู้ใด และทรงห้ามพวกทาสเหล่านี้ทำพิธีกรรมอื่น ๆ ในตอนต้นของจารึก มีข้อความที่สรรเสริญพระศิวะ นายประสาร บุญประคอง อ่าน และนายทองสืบ สุขุมารค์ แปลไว้ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2529 ค, หน้า 26) “ความสำเร็จสวัสดิ โอมความนอบน้อมแด่พระศิวะ ศก 1004...”

16. ศิลาจารึกสร้างเทวรูป พ.ศ.1682 อักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤตและเขมร ปัจจุบันเก็บรักษาหอพระสมุดวชิรญาณ กองหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ นายอำเภอ คำโท อ่านและแปลไว้ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2529 ค, หน้า 46)

.. ครั้นถึงรัชกาลของพระบาทกัมมรเตงอัญศรีสุรยวรมันทเวะ ได้มีการถวายคำแนะนำ เพื่อให้มีพระบรมราชโองการรับสั่งให้สร้าง (เทวรูปต่าง ๆ ดังนี้) ในปีมหาศักราช 1050 (พ.ศ.1671) ได้สร้างพระศิวลึงค์ พระภควดีมหิชาสุรมรรทนี พระวิษณุทักกวิเวศวราศรม เพื่อให้เป็นที่อยู่ของกัมมรเตงชคตผู้เป็นประธาน ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินเสด็จพระดำเนินไป ทุก ๆ ปี ในปีมหาศักราช 1054 (พ.ศ.1675) ได้สร้างพระคังกรนารายณ์ภายในพระปรางค์ ในปีมหาศักราช 1058 (พ.ศ.1679) ได้สร้างพระศรีศู... ..สำหรับกันโลงกัมมรเตงอัญ กัมมรเตงชคต เสนาบดี...เป็นของพระ (เทวรูป) ทั้งปวง สร้างพระศิวลึงค์...

17. ศิลาจารึกปราสาททัพเสียม กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 17 อักษรขอมโบราณ ภาษาสันสกฤต พบที่ ปราสาททัพเสียม อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว นายเซเม แก้วคล้าย อ่านและแปลไว้ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2529 ค, หน้า 57-58)

...ขอพระศิวะ ผู้มีรัศมีเป็นหนึ่งอย่างน่าพิศวง ผู้มีความเป็นอันเดียวกันกับรัศมีนั้น ดูจพระอัครนี้ มีความเป็นอันเดียวกันกับเปลวไฟฉะนั้น ผู้มีพระทัยอันมั่นคง ผู้เสมอด้วย พระจันทร์และพระอาทิตย์ ดูการเคลื่อนของมาลีคือคลื่นทั้งหลายฉะนั้น

น้ำบนพื้นโลก ย่อมมีแสงเป็นประกาย ดูแสงไฟบุษายัญ อันเนื่องจากพระอาทิตย์ที่ เคลื่อนไหวในท้องฟ้า แสงสว่างของพระศิวลึงค์ ย่อมทำให้เกิดทิพยศักดิ์ ดูแสงพระอาทิตย์ ทำให้เกิดทิพยศักดิ์ เพราะความสูงของพระองค์ฉะนั้น

พระองค์ทรงดื่มทิพยศักดิ์มิใช่น้อย ซึ่งมีภายในกายของพระองค์ผู้ชนะมฤตยู แล้วยังอสุร ทั้งหลายให้ดื่มน้ำโลมอันร้อน ดูโลกที่ประจักษ์ อันพระอาทิตย์ชนะแล้วเพราะความอมร ของพระองค์

พระองค์ทรงกระทำสัญลักษณ์ของกามเทพที่พระเทวีผู้เป็นศัตรูของกามเทพชนะแล้วให้ เป็นศัตรูของกามเทพ ด้วยลูกศรที่ดึงออกจากกายกามเทพ ดูความโกรธที่พระองค์ทรง กระทำสตรีทั้งหลายให้เป็นเฝ้าถ่านฉะนั้น .

...พระองค์ (พระเจ้าสุริยวรมันที่ 2) ทรงเป็นผู้มีส่วนแห่งที่ตั้งทั้งสามเนตรของพระอิศวร ชื่อว่า ผู้มีเดชเพราะไฟบุชาญ คือ พระอาทิตย์และพระจันทร์ ผู้มีเดช (อื่น ๆ) ที่เป็น ผู้ชนะเมื่อได้ประจักษ์ต่อพระองค์ ผู้มีหทัยใคร่ต่อพระอิศวร ก็กลายเป็นผู้ไร้เดชเพราะ ความกลัว

...พระองค์ได้สร้างพระศิวลึงค์ อันทรงอำนาจ สร้างรูปพระศิวะ และรูปพระเทวีไวยบน ภูเขาใหญ่ อันทรงไว้ซึ่งปฐพีด้วยการเปิดประตูทั้งสอง เป็นที่ทำลายมฤตยูและรักษา ภูเขา (ดังกล่าว)

18. ศิลจารึกปราสาทหินพนมรุ้ง 9 กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 18 อักษรขอม ภาษาสันสกฤต พบที่ปราสาทพนมรุ้ง บริเวณบันไดประตูทางเข้าปราสาทประธานด้านทิศเหนือ นายอำเภอ คำโท อ่านและแปลไว้ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2529 ค, หน้า 185, 187-188)

...เขาชื่อเรนทราทิตย์ ซึ่งเป็นครูของไตรโลก ได้ประดิษฐานครูทั้ง 3^๕ ไว้ในสถานที่ชื่อนิทราราม

เขาได้ถวายชิงช้าซึ่งมีชื่อว่า ชิงช้างาม (อินทรโกล) แต่อิศวรที่ชื่อภักทเรศวร และนอกจากนี้ ยังได้ถวายยานใหญ่แต่พระศัมภู ซึ่งสถิตบนภูเขาใหญ่อีกด้วย...

...เขาสร้างรถจากงาช้าง เพื่อนำไปถวายแด่เรนทราภะ...ซึ่งบุตรที่มีอำนาจ...แต่พระศิวะ .

...เรียกว่ากระแสน้ำและลม...ถวายแด่พระศิวะ...เขาได้ (ถวาย) ชิงช้าสูงสำหรับไล่แต่ครู เขาได้สร้างรูปเรนทราทิตย์ผู้เป็นครู ให้เป็นเช่นเดียวกันกับรูปพระศิวะจากก้อนหิน อันหยาบในนเรนทรสุรย์ บนภูเขาใหญ่ ด้วยหัวใจที่ปราศจากโทษ ตามหลักคำสอนของนิกายปาศุปัต.

...ความนอบน้อมของท่านทั้งหลาย จะมีแต่พระศิวะ ผู้มีพระเนตรส่องแสงดุจดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ และดวงไฟอย่างน่ากลัว พระองค์ประทับอยู่บนเขาไกรลาสอันน่าอัศจรรย์ ทรงพอพระทัยที่รับ (กลิ่น) ความร้อนความหนาวและความพอดี (ไม่ร้อนไม่หนาว) ไว้ในพระโอษฐ์ของพระองค์

พระองค์ผู้มีมุนีอันยิ่งใหญ่ที่ปราศจากโทษ ทอดพระเนตรเห็นหมู่ผู้กล้าหาญที่ได้รับชัยชนะ ซึ่งในมือถือเกราะไว้ครั้งหนึ่ง เสวยยาพิษเข้าไปครึ่งกาย แล้วทรงรักษา...

^๕ ครูทั้ง 3 คงหมายถึง พระอิศวร ครู และวิทยา

...ก็พระศิวะทรงเป็นสภาพลึกลับ (ไม่อาจรู้ได้) อย่างตรง ๆ ด้วยศาสตร์หรือด้วยปรากฏการณ์อย่างอื่นจากการชี้แจงเป็นคำพูดของครู ทรงอยู่เหนือความคิดที่ลึกซึ้ง และประทับอยู่ในสถานที่อันลึกลับมาก

พระองค์ทรงฉลาดในเวทมนตร์ทั้งปวง ทรงจัดความเศร้าหมอง พรตและลัทธิทั้งหลาย ที่เกี่ยวกับความดีเป็นต้นทั้งปวง ที่ไม่เหมือนกัน ให้คล้ายคลึงกัน ด้วยความพยายามเต็มที่ ถ้าหากว่าบุคคลอื่น ๆ เว้นจากความรู้สภาวะอันนี้แล้ว ก็เปรียบเสมือนว่า ไม่รู้จักพระผู้เป็นเจ้า..

...ข้าขอน้อมองค์พระศารังคิน ผู้ทรงทัดปิ่นคือพระจันทร์ครึ่งซีก และทรงมีพระกายครึ่งของพระอุมา พระองค์ทรงสละพระกายอันน่ากลัว เพื่อเข้าไปร่วมกับพระวิษณุ พระนางเคารี พระขันธกุมาร และพระจันทร์

บนภูเขากิโระลาสอันงดงาม น่ารอบไหว และรื่นรมย์ไปด้วยหมู่ไม้ซึ่งมีกิ่งก้านสาขา ชูยอดอ่อน ๆ อันงามนานาชนิด พระศิวะทรงบำเพ็ญพรตกลางรัศมีดวงอาทิตย์บนภูเขากิโระลาสอันงามนี้ เหมือนเมื่อก่อน

พระองค์ทรงจำแนกวิธีอันเป็นโยคะของพรหมนี้ เพื่อทรงนั่งสมาธิในตอนเช้า เพราะทรงกลัวไข้แตกสลาย จึงทรงทำโยคะอย่างแผ่วเบา พร้อมกับด้วยภูตผี

ตลอดเวลาเจ็ดเดือน พระองค์เสวยผลไม้และใบไม้เป็นอาหาร รดข้าวและน้ำทั้งสองอย่าง แม้ทรงเดินทางไปกับโยคีเป็นประจําสม่ำเสมอ ก็ไม่มีความเหนื่อยอ่อนเพราะอดอาหาร

จากข้อความในจารึกหลักต่าง ๆ เห็นได้ว่าผู้คนในสมัยนั้นเชื่อกันว่าพระศิวะเป็นเทพแห่งการทำลาย (เพื่อก่อเกิดสิ่งใหม่) และส่วนใหญ่ปรากฏบทบูชาควบคู่กับเทพสำคัญอีก 2 องค์ คือพระวิษณุและพระพรหม ตามคติเทพเจ้าทั้งสามผู้ยิ่งใหญ่หรือตรีมูรติ นอกจากนี้ ยังพบการกล่าวถึงพระอุมาควบคู่กับพระศิวะในฐานะศักดิ์ที่อยู่เสมอ อาจสันนิษฐานได้ว่าผู้คนสมัยนั้นโดยเฉพาะพราหมณ์และชนชั้นสูงมีความเชื่อในเรื่องทวิภาวะอีกด้วย ทั้งนี้ ลักษณะทางประติมานวิทยาที่ปรากฏตามจารึกต่าง ๆ ยังแสดงให้เห็นลักษณะต่าง ๆ ทางประติมานวิทยาตามคัมภีร์ของอินเดีย เช่น มีพระเนตรที่ 3 บนพระนลาฏ ทรงถือตรีศูล ทรงโคนนทิ ทรงสวมสังวาลรูปู ทรงนุ่งห่มหนังควาย ทรงมุนมวดยผมเป็นชฎา และมีพระจันทร์เป็นปิ่นปักพระเกศา ซึ่งจารึกเหล่านี้ยังเป็นจารึกที่เกิดขึ้นก่อนที่ชนชาติไทยรวมตัวกันเป็นอาณาจักร โดยจารึกที่แสดงถึงคติความเชื่อเรื่องพระศิวะของอาณาจักรชนชาติไทยคือจารึกของอาณาจักรสุโขทัย

จารึกที่ปรากฏพระนามพระศิวะในสมัยสุโขทัย เป็นจารึกในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไท) และสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 2 (สือไท) โดยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไท) ได้มีการฟื้นฟูศาสนาฮินดูอีกครั้งหนึ่ง ในช่วงเวลาดังกล่าว สุโขทัยยังติดต่อสัมพันธ์กับนครศรีธรรมราชและ

อยุธยา ซึ่งดินแดนทั้งสองนั้นต่างก็มีพิธีกรรมและคติความเชื่อในศาสนาฮินดู สุโขทัยก็คงได้รับอิทธิพลจากศาสนาฮินดูจากทั้งสองดินแดนนี้เช่นกัน จารึกที่สะท้อนถึงรูปแบบและคติความเชื่อพระศิวนในสมัยสุโขทัยมีดังนี้

19. จารึกวัดป่ามะม่วง ภาษาเขมร อักษรขอมสุโขทัย พ.ศ. 1904 ทะเบียนวัตถุ สท. 3 ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพบจารึกหลักนี้ที่เนินปราสาทเมืองเก่าสุโขทัย และโปรดให้นำมากรุงเทพฯ ทรงโปรดให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ พร้อมด้วยล่ามเขมรอ่านและแปล ปัจจุบันเก็บรักษาที่อาคารหอสมุดวชิรญาณ หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ ในจารึกได้กล่าวถึงการสร้างเทวรูปและการประดิษฐานเทวรูปในหอเทวาลัยมหาเกษตรในป่ามะม่วง ซึ่งมีเทวรูปพระศิวะอยู่ด้วยดังนี้ (กระทรวงการต่างประเทศ, 2552, หน้า 126)

...พระมหาธมฺมราชา (อิราช) บาทกัมมรงค์อัญศรีสุริยพงศ์ราม มหาธมฺมราชาอิราช ...
นี้เป็นอันตรธาน... **รูปพระอิศวร**...พระองค์ บริบูรณ์แล้ว 1271 ศก^๑ (ปี) ๑๑ วันศุกร์
ขึ้น 11 ค่ำ เดือนแปด ปุรวาชาศ^๒ นักษัตรฤกษ์ เวลารุ่งเช้าเมื่อเสด็จประดิษฐาน **รูป
พระมหेश्वร** รูปพระวิษณุ ในหอเทวาลัยมหาเกษตรในป่ามะม่วงนี้ ดาบสพราหมณ์
ทั้งหลายบูชาเป็นนิตย์.

20. จารึกปูชนียจิตขุนจอต ภาษาไทย อักษรไทยสุโขทัย พ.ศ. 1935 ทะเบียนวัตถุ สท. 15 ในประชุมศิลาจารึกภาค 1 เรียกว่า “จารึกวัดพระมหาธาตุ (หลักที่ 8 ข.)” ประชุมศิลาจารึกภาค 3 เรียกว่า “จารึกปูชนียจิตขุนจอต” พบที่ริมเสาเบ็องขวาน้ำวิหารหลวง ด้านหลังวิหารสูง วัดมหาธาตุ อำเภอเมือง จังหวัดสุโขทัย ศาสตราจารย์ฉ่ำ ทองคำวรรณ เป็นผู้อ่าน ในจารึกกล่าวถึงการเป็นพันธมิตรกันระหว่างสุโขทัยกับน่าน ซึ่งปรากฏข้อความการเชิญเทพเพื่อเป็นพยานว่าไม่ทรยศหักหลังกันในภายหลัง หนึ่งในเทพนั้นมีพระศิวะอยู่ด้วยดังนี้ (กระทรวงการต่างประเทศ, 2552, หน้า 204-206)

.. มเหสุร พระสทาศิพุบ...

...อันนี้พันมรรคา. . . โสด เบ็องปูพระยากิตี ...กิตี ฌิไพรไทยช้างม้าข้า... ให้ส่งวัวควายตกท่ง
กินเมืองนอกชอกแคม... ผุ่งตนผุ่งล่ำมหมื่น ล่ำม...ข้าขุนมนตรี เสนาบดีอมาตย์...
ทั้งหลายอีกนายเมือง...ผู้่นมาลัคนี ชาวฟ้าไป มีชื่อแก่สอนท่านปูหลาน... จงส่อสนชน
ความดีไป ว่าดี แลบมิพิจารณา หาก.. ตกท่งกัน หากลักหลังยักผู้ช่อน กระทำร้ายกาจ

ตรงกับ พ.ศ. 1890

^๑ ปุรวาชาศ. คือ ฤกษ์ที่ 20 มีดาวแรดตัวผู้หรือดาวข้างพลายเป็นดาวประจำฤกษ์

แก่...สาบานว่าร้ายในเสมาจารึกนี้...ผู้บ่ชื่อ หันตาคนทั้งหลาย...ในชั่วนี้ชั่วหน้า ลุนหล้า
...ตกอเวจีเพื่อนเทวทัต...ด้วย พุทธันตริกัลป...

จากจารึกเห็นได้ว่า ในสมัยพระมหารัชมหาราชที่ 1 (ลิไท) ได้ปรากฏการสร้างเทวรูปพระศิวะ เพื่อให้เหล่าพราหมณ์ได้บูชา และจารึกสมัยพระมหารัชมหาราชที่ 2 (ลือไท) ได้อ้างพระนามพระศิวะ เพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในการสาบานเป็นพันธมิตร์กันระหว่างสุโขทัยกับนาน ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า ชนชั้นนำในสมัยสุโขทัยในช่วงเวลาดังกล่าวมีความเชื่อว่าพระศิวะเป็นลัทธิศักดิ์สิทธิ์ที่สร้างความ เป็นมงคลให้กับการกระทำใด ๆ รวมถึงแสดงให้เห็นว่ามีการนับถือศาสนาฮินดูควบคู่กับการนับถือ พุทธศาสนา ทั้งนี้ จารึกที่แสดงถึงคติความเชื่อเรื่องพระศิวะในสมัยต่อมา คือสมัยอยุธยาและสมัย ธนบุรีเริ่มพบเป็นจำนวนน้อยลง แต่ปรากฏหลักฐานในกลุ่มวรรณกรรมแทนที่จารึก

ในวรรณกรรมสมัยอยุธยา ได้ปรากฏพระนามพระศิวะในฐานะพระตรีมูรติ ซึ่งผู้ประพันธ์ มักกล่าวบูชาพระตรีมูรติก่อนเริ่มเรื่องเพื่อความเป็นสิริมงคลเสมอ รวมถึงการกล่าวลักษณะต่าง ๆ ของพระศิวะอีกด้วย

ในลิลิตโองการแช่งน้ำ ซึ่งสันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (กรมศิลป์ากร, 2529 ก, หน้า 6) ได้ปรากฏบทสวดดีพระอิศวร ดังนี้ "...โอมบรมเมศวราย ผายผา หลวงอะคร้าว ท้าวเล็ดจเหนือวัวเผือก เอาเงือกเกี่ยวช้าง อ่างทัดจันทร์เป็นปิ่น ทรงอินทราฎา สยามตาพระแพรง แกว่งเพชรกล้า ฆ่าพิษนัจญโร..."

ในลิลิตยวนพ่ายได้กล่าวถึงเหตุของการอวดารของเทพเจ้ามาเกิดในร่างกษัตริย์ว่า เนื่องจากแผ่นดินเกิดยุคเข็ญ ได้ปรากฏชื่อของพระศิวะดังนี้ (กรมศิลป์ากร, 2529 ก, หน้า 305, 313)

ธณิลดลจลพิลต่างต่าง ฟางขั่วทั้งสี่หล้า ฟ้าทั้งหลายพกหงาย รสลายสยบภพมณฑล
ในภพนั้น บันพรหมพิษณุ อิศวรอดุลเดช เหตุบพิตรคิตกรรณา ประชาธาษฎร เยียว
พินาศทั้งมูล สุญภพสปลิง 5 จึงแกล้งแล้งรวบเอาอักษฎามูรติบามีศร ด้วยบพิตรเสร็จ
ก็เสด็จมาอุบัติในกระษัตริ ทวีตวงษอภิชาติ ระงับราชริปู ชูแผ่นดินให้หงาย ทายแผ่นดินฟ้า
บให้ขั่ว ล้ากรัณทรันตวันดกวี ตรีโลกยมให้อูณห หนูนพระพุทศาสนาให้ตรง...

พระกฤษณ์สังวณโลกผย้ง	พระพรหม
พระรอบรักษพยงพิษณุ	ผ่านผั่ว
พระผลาญฟางพระสยม	ภูวนารถ ไส้แอ
พระโปรดพยงพระเจ้า	โปรดปราน..

...พรหมพิษณุปรเมศวรเจ้า	จอมเมรุ มาศแฮ
ย่าเมศมารุตอร	อาศนม้า
พฤษณคณิกุเพนทรา	สุรเลพย
เรื่องรวีวรเจ้า	แจ่มจันทร์...

ในไตรภูมิที่ค้นพบ ณ หอสมุดแห่งชาติกรุงปารีส ซึ่งมีการสันนิษฐานจากตัวอักษรและอักษรวิธินั้นกำหนดอายุได้ราวสมัยอยุธยาตอนปลาย ได้กล่าวว่าพระบรมเมศวร (พระคิระ) ทรงเป็นผู้สร้างจักรวาล เขาพระสุเมรุและเขาสัตบริภัณฑ์ ความว่า (กรมศิลปากร, 2554, หน้า 43-46)

พระบรมเมศวร ตั้งแต่เมื่อประทมกัลป์เมื่อไฟไหม้แล้ว แผ่นดินนี้**พระบรมเมศวร**เป็นเจ้าของ ให้เป็นสรรพทุกประการ แล**พระบรมเมศวร** พระองค์จึงประดิษฐ์แต่งกำแพงจักรวาลให้มีสถานตั้งกองเกียน^๓ แลจึงตกแต่งน้ำมหาสมุทรให้ล้อมรอบแผ่นดินแล้ว แล้วก็มาแต่งกำแพงจักรวาลให้ไกลแผ่นดินนั้นไปได้หมื่นโยชน์...

...**พระอินศวร**เป็นเจ้าของพิตรเจ็ดองค์เอาแก้ววิเชียรสามดวงตั้งไว้เป็นสถานดูก่อนแล้ว นั้น แล้วบพิตรจึงตั้งเขาสุเมรุราชเหนือแก้วทั้งสามดวงนั้นประดุจหม้อเข้า^๔ นั้น แล**พระบรมเมศวร** จึงเอาแก้วสามดวงนั้นตั้งเหนือหลังเต่าตัวหนึ่งชื่อ มหารัณณี กับบพิตรจึงเอาน้ำกษีรา^๕ ไว้ใต้ตัวเต่านั้น ให้เต่าก้าน้ำกษีราไว้ใต้เขาสุเมรุราช...

...**พระบรมเมศวร** พระองค์ก็ตกแต่งกำแพงจักรวาล แล้วพระองค์ก็ตกแต่งเขาสุเมรุราชให้มีจอมให้มีฐานประดุจยอดปราสาทนั้นแล้ว จึงตกแต่งเขาสัตบริภัณฑ์ ล้อมเขาสุเมรุราชเจ็ดชั้น มีเขาภูคนธรเป็นอาทิ แลให้เขาภูคนธรรล้อมเขาสุเมรุราช แลเขาภูคนธรสูงได้ 73,000 โยชน์ ไกลหมื่นสามพันโยชน์ แลน้ำอโนดาตมหาสมุทร เธออยู่ที่นั่น...

...เมื่อนั้นลังกาทวิปนียังไปมิได้มีกระ^๖ แลเรากล่าวไปเบื้องหน้านี้ได้ เมื่อ**พระบรมเมศวร** เป็นเจ้าประดิษฐานจักรวาลแล้วนั้น แลพระเคราะห์ทั้ง 9 ตัวนี้คือ 1 2 3 4 5 6 7 8 9^๗ นี้ยังไปมิได้บังเกิดก่อน ฤกษ์ทั้ง 27 นี้ก็ยังมีให้กระ...

^๓ หมายถึง างเวรียน

หมายถึง หม้อข้าว

หมายถึง น้ำในเกษียรสมุทร (น้ำนม)

^๔ หมายถึง กอน

^๕ ทวดดาเพเคราะห์ 9 องค์ คือ 1 พระอาทิตย์ 2. พระจันทร์ 3. พระอังคาร 4. พระพุธ 5. พระพฤหัสบดี 6. พระศุกร์ 7. พระเสาร์ 8. พระราหู และ 9. พระเกตุ

ตอนกำเนิดมนุษย์ พระศิวะทรงสร้างอาหารและน้ำให้แก่พรหมทั้งหลายที่กินง้วนดิน จนกลายเป็นมนุษย์ ความว่า (กรมศิลปากร, 2554, หน้า 46) "...เมื่อนั้น**พระบรมเมศวร**ผู้มีฤทธิ์ มีศีลวิคุณอันมากนักหนา อาจให้เป็นสรรพทุกอัน จึงมานิมนต์ให้เป็นเข้าน้ำโภชนาอาหารแก่เขาทั้งหลาย แลเขาบริโภคอาหารอิมก็บังเกิดดำฤชณาแก่ผู้ชายผู้หญิง เขาก็จับคร่ากันไปมาแกกเกิลสมมากกว่าเก่า..'

ในตอนกำเนิดลังกาทวีป พระศิวะทรงกำหนดให้พระอาทิตย์ส่องแสงตอนกลางวัน และพระจันทร์ส่องแสงตอนกลางคืนและทรงตัดสินว่าพระพ่ายกับชมพูปากัดศนาคราชใครมีฤทธิ์มากกว่ากัน ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2554, หน้า 46-50)

...เมื่อนั้น**พระบรมเมศวร**เธอจึงรำพึงว่าดังนี้โลกนี้เหตุมาอาศัยซึ่งรัศมีพรหมทั้งหลาย แลบัดนี้ก็มีดินนักหนา พึงจะให้พระอาทิตย์แจ้งเมื่อกลางวัน ให้พระจันทร์ให้ขึ้นในราตรี แก่โลกนี้ให้มีที่หมายแก่เขวว่ากลางวันกลางคืนนั้นเกิด แล้ว**พระบรมเมศวร**รำพึงว่าดังนี้ แผ่นดินหนาได้ 240,000 โยชน หาอันทรงแผ่นดินหนานัก เราให้ใครทรงดีหนอ...

...เมื่อนั้น**พระบรมเมศวร**ว่าดังนี้ ฌีว่าท่านทั้งสอง^๑เถียงกันตั้งนั้นลี ท่านจงลองฤทธิ์กันดู ผู้ใดบมิแพ้ผู้นั้นทรงเกิด...

...ถ้ามีผู้ถามว่า **พระบรมเมศวร**แต่งตั้งว่าพีนีมีทวีปน้องสองพันแลสิงหลทวีปนั้นล้อม เขาสุเมรุราชตั้งฤา แลเกาะนั้นชื่อสิงหลทวีปแล้วชื่อลังกาทวีปเล่า ผู้แก้ให้ว่าดังนี้ ว่าเกาะนี้พระญาชมพูปากัดศนาควอดกล้ำหาญ ด้วยกำลังกล้าแข็งเป็นสีหนาทนักหนาหาที่กลัว บมิได้ จึงว่าสิงหลทวีปเพื่องั้นแล อนึ่งพระญาชมพูปากัดศนาคว ห้วนนั้นประดับมี ประการอันมากและพระพ่ายหากพัดด้วยกำลัง แลหักไปตกในมหาสมุทร เหตุตั้งนั้นได้ ชื่อว่าเกาะลังกาทวีป เหตุตั้งนั้นทวีปมีแก้วเจ็ดจำพวกอันอุดมแล...

...เมื่อพระพ่ายชนะแก่นาคราชนั้น แล**บรมเมศวร**จึงว่าแก่พระญากาลนาคราชดังนี้ ที่นี้มี ไชยแก่ท่านทั้งสองอย่าเถียงกันเลย ควรท่านทั้งสองทรงแผ่นดินเกิด...

...เมื่อ**พระบรมเมศวร**เป็นเจ้าว่าตั้งนั้น พระญากาลนาคราชขัดมิได้ และ**พระบรมเมศวร** ให้นาคทรงลม ให้ลมทรงมหาสมุทร ให้น้ำมหาสมุทรทรงแผ่นดิน...

ตอนกำเนิดพระอาทิตย์ พระจันทร์ พระศิวะทรงอภิเษกมนุษย์ 5 คนไปครองเมืองต่าง ๆ ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2554, หน้า 50-51)

^๑ พระพ่ายกับชมพูปากัดศนาคราช

...พระบรมเมศวรแต่งจักรวาล เธอรำพึงดูคนแลสัตว์ผู้เป็นประธานแก่คนทั้งหลาย...
...ส่วนคนเลือกหาผู้มีบุญจัดหาประกอบด้วยปัญญาให้เป็นใหญ่แก่คนทั้งหลาย ก็ได้เขา
ห้าคนมีบุญคุณนาเสมอกัน **อิสวร**ก็อภิเษกเขาให้เป็น พระญาในเมืองห้าเมืองใหญ่
เหนือแผ่นดินแล้ว...

...พระบรมเมศวรอภิเษกทำพระญาในแผ่นดินได้สามสิบสามพระองค์ แลห้าพระองค์นี้
ใหญ่กว่าเขาได้ เมื่อนั้นนางสุภัทราเทวี^๕ มีปรารถนาใคร่หาผัว... ..แล้วก็ขึ้นมาสู่เมืองคน
ทั้งหลายนี้ นางก็มาปลอบพระญาทั้งห้าองค์ก่อน แลนางก็มาอยู่ด้วยพระญาองค์แล
เดือน ก็มาทรงครรภ์พระอาทิตย์อยู่ในท้อง ได้ห้าเดือนก็มาออกจากครรภ์... ..ประสูติ
แล้วนางจึงเอาไปฝากไว้แก่**พระบรมเมศวร** แล้วนางจึงจากห้าองค์นั้นไปยังเมืองอื่น
แล้วก็จบพระญาองค์... ..นางก็อยู่ด้วยพระญาองค์ก็มีท้อง พระจันทร์อยู่ในท้องสี่
เดือนจึงออกมาในปี่ฉลู... ..ครั้นออกจากครรภ์แล้วนางก็เอาไปฝากไว้แก่**พระบรมเมศวร**

...

อีกตอนหนึ่งที่กล่าวถึงการสร้างเทวดาต่าง ๆ ของพระพรหม ซึ่งหนึ่งในนั้นมีพระศิวะอยู่
ด้วย โดยมีเนื้อหาดังนี้ (กรมศิลปากร, 2554, หน้า 65)

...เธอจึงเสด็จเอาเลข 1 ทอดลงมาเป็นเทพดาตนหนึ่ง ขาวงามบริสุทธิ์หัวทรงชฎาธาร มี
ตาสามสิ่ง หนึ่งชื่อเพศสังหาร ผลาญศัตรูในไตรโลกยไตรภูมิไตรภพ สองตามรรฑู ทรง
กฤษณกลดนใส่สังวาลนาครสามปล้อง ทองธางามมีสาหน้า ดุจดั่งท้าวผู้มีเดชเอาเพศ
เป็นฤษีนั่งหนึ่งเสื่อ ถือกำภีทองดำถมอ แก้วสัพพพิรัตนจำหลัก มีรัศมีจรัสจรัญยืนแสง
ไพฑูรย์ทั่วจักรพาฬ ป่าายหน้าเสด็จเหนืออากาศ ทำกระบะสมาธิบังคมประนมถวายกร
ขอพระบรมสุขขสมพิจิตรมหาพรหมเทพราชท่านจึงชมอภ ให้นามกรชื่อ**พระอิสวร** แล
จึงออกทำกระบะบูชาพระองค์ด้วยมหร สวดทิพนมตร์ใส่ด้วยเบญจบังคม พง้อมสำหรับ
รองทองธารน้ำพิศมีชุบให้เป็นฤษีคือตน**พระอิสวร**ผู้เป็นครูแห่งเทพดาทั้งหลายนี้ แต่นั้น
จึงเกิดเทพดามาต่อเท่าบัดนี้แล...

ในคัมภีร์สมุทราโฆษคำฉันท์ แต่งโดยพระมหาราชครูในสมเด็จพระนารายณ์มหาราช
มีบทบูชาพระศิวะ กล่าวว่า (กรมศิลปากร, 2529 ข, หน้า 112)

...ไหว้ไถธาตาสังกร พระพิฆเณศอันสร
ศักดิ์ไชยเดชะ.

^๕ ธิดาของพิทกนาครราช

ในโคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีบูชาและขอพรพระคิวงให้
สมเด็จพระนารายณ์ทรงอยู่เย็นเป็นสุขดังนี้ (กรมศิลปากร, 2529 ข, หน้า 653,663)

ศุภัตริเนตรเรือง	เรื่องฤทธิ์
พรหมเมศแมนสรวงสิทธิ์	สี่เกล้า
เชิญพระบันทมนิทร	เหนือนาค
มาล่ำรายทุกขเฝ้า	รุ่งฟ้าอินขจร...
. ขอพรพระบาทเกล้า	ไกวพัด
ตรีเนตรสังหารสรรพ	ไฟให้
ของจงปิ่นไอศวรรย์	เย็นยิ่ง
พระจำนงใดได้	ดูจันนั้นจะมี...

ในดุสิตสังเวทกล่อมช้างของเก่า แต่งโดยขุนเทพกระวี เมืองสุโขทัย สันนิษฐานว่าแต่ง
ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้ปรากฏพระนามพระคิวงดังนี้ (สมเด็จพระยาเดชาดิศร,
2503 ก, หน้า 121, 123)

.. สรรวมสิทธิ์สรรพขรรค์	นุพิจิตรฤาสา
เดโชอำนาจมะคิวง	อภิวันทมวณมา .
แล้วอัญจนอิศวรดำกล	ประภูณินในปรางค์
อุบัติในศิรกลาง	ศิริรัตนมณเฑียร
เสร็จอัญจนอิศวรบริพัตร	กฤษดาญชลีลง
เบญจางคประดิษฐ์ศรตบง	กษบาทบาทา
ธรรมวัดประณามคิวงบาท	ก็ถวายบังคมลา
สรรพสิทธิ์สรรพขมมหา	สุขสวัสดิ์ดิสมบูรณ...

ในบทละครเรื่องรามเกียรติ์สมัยกรุงศรีอยุธยา ตอนหนุมานพบนางบุษมาลี นางบุษมาลี
ได้เล่าถึงสาเหตุที่พระคิวงสาปลงมายังโลกมนุษย์และเงื่อนไขการพ้นจากคำสาปดังนี้ (ดาวรัตน์
ชูทรัพย์, 2541, หน้า 29)

...พิงสาร	เยาวมาลย์ขัดแค้นหุ่นหัน
คือใครเป็นอะไรกับเจ้านั้น	เข้ามาทำพัลวันอยู่ภู่นวาย
ลอยหน้ามาว่าวอนให้เอ็นดู	ไม่อดสู่ว่ายากลำบากหลาย
หรือไรให้ให้ยากลำบากกาย	ช่างไม่อายแก่ใจมาเจรจา
ไม่เกรงองค์อิศวรบรมนาถ	แม่นทรบาทบาทพระบรมนาถา

พากันมอดม้วยมรณา	ข้ากลัวอาชญา พระศลิ
ด้วยต้องคำสาป พระอิศรา	ให้เข้ามาอยู่ไพร่ศรี
สั่งว่านารายณ์บีบตี	มาสังหารอสุรีอาธรรม
พบทหารนารายณ์เป็นกระบี่	ชื่อศรีหนุมานอันแข็งขัน
จึงฟันคำสาปพระทรงธรรม	ท่านนั้นมีพลศักดิ์ดา...

อีกตอนหนึ่ง เป็นตอนที่พิเภกคำนวณฤกษ์การเดินทัพของพระรามว่าเป็นฤกษ์ดี และพระศิวะได้อวยพรให้ได้ชัยชนะดังนี้ (กรมศิลปากร, 2546, หน้า 67)

. บัดนั้น	พิเภกประณตบทศรี
รับบรรหารทานเทียบในคำภีร์	หาดีฤกษ์ชัยฤกษ์เวลา
คำนวณควมคุณเสร็จสรรพ	หลายฉบับมั่นคงไม่กังขา
สอบไล่ได้ถ้วนทุกตำรา	ได้มหาสิทธิโชคเดชไชโย
ยกษาประนมบังคมทูล	มไหศุรย์จอมภพเป็นใหญ่
พระองค์ยกพลไป	ในวันราตรีพระภูวคัล
ยกเป็นพยุหะครุฑนาม	ฤกษ์งามยามดีนิมิต
อิศวร อวยพรเนื่องอยู่เบื้องบน	อาทิตยดลถึงที่ราศีกันย์
สมเด็จงค์อำมรินทรา	ทำวสุขาดาเจ้าไตรตรึงศัศวรรค์
ให้มาตุลีเทวัญ	เอาเวไชยันตร์มาถวายพระจักรา
สิบหกชั้นสามนาที	ไพรีวินาศสังขาร
มีตบะเดชา	ปักษาใจมพิฆาตวาสุกรี...

ในวรรณคดีเรื่องเฉลิมไตรภพซึ่งเป็นวรรณคดีสมัยอยุธยา เป็นวรรณคดีที่กล่าวถึงเรื่องราวของเทพและโหราศาสตร์ ซึ่งในเนื้อหาได้กล่าวถึงพระศิวะที่ทรงสร้างสัตว์ประจำปีนักษัตรทั้ง 12 เมื่อแล้วเสร็จก็เลิกเป่าขลุ่ยเทวดาอัฐเคราะห์ ต่อมาพระศิวะได้ประทานคำทำนายบุคคลิกคนที่เกิดในวันต่าง ๆ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงตอนที่พระศิวะขว้างจักรไปตัดร่างราหูขาดเป็นสองท่อน เนื่องจากราหูแอบลักตมน้ำอมฤต แต่งเป็นรายสุภาพ ภาพยานี้ 11 และภาพย้ง 16 ไว้ มีตัวอย่างดังนี้ (ปริที พิศุณิมิถี 2548)

...สาธุข้าพระพุทธเจ้า น้อมเศียรเกล้าบาทมลาย หัตถประสานเหนือเศศ บังคมเดชเดชา พระพุทธาธรรมสงฆ์ จบปางองค์**อิศวร** ภาควนเอกอุมา พรหมธาดานราฤทธิ์ ภาชีสิทธิ์ครุพา...

...จึงเกิด อิศวร อุมา	พระธาดาพระนารายณ์
ประกอบสร้างสรรค์ทั้งหลาย	ทั่วตรีภพจบสากล...

...ปางอิศวรอุมา	พระพรหมธาดา
นารายณ์อันร่วมฤดี	
ทราบบพรหมยมเพศสตรี	เสวยจันฉกพิ
เกิดมีซึ่งบุตรนัดดา..	
ควรเราจัดแจงให้	เป็นวันคืนได้
โหม่งท่มยามนาฬิกา	
ปีเดือนวันนามานา	นามสัตรีทเวา
รักษาพระเคาระห์แก้กองค...	

จากวรรณกรรมดังกล่าว ได้บรรยายถึงลักษณะทางประติมานวิทยาที่สำคัญของพระศิวะในสมัยนี้คือ มีพระเนตรที่ 3 ทรงสวมสังวาลที่เป็นนาคหรืองู มีโคเผือก (โคนนทิ) เป็นพาหนะ และทรงถือตรีศูลเป็นอาวุธ มีพระจันทร์เป็นปิ่นปักพระเกศา และมีวิมานคือภูเขาไกรลาส รวมถึงการออกพระนามต่าง ๆ เช่น พระศุภะ พระสังกร พระอิศวร พระตรีเนตร พระปรเมศวร เป็นต้น

ส่วนความสำคัญของพระศิวะอีกประการหนึ่งนอกจากเป็นหนึ่งในพระตรีมูรติแล้ว ยังถือเป็นเทพผู้ยิ่งใหญ่ตามเนื้อเรื่องรามเกียรติ์อีกด้วย

มีข้อสังเกตประการหนึ่งว่า ในวรรณกรรมเรื่องเฉลิมไตรภพ กล่าวถึงการปรากฏกายของพระศิวะคู่กับพระอุมาเสมอ ซึ่งคตินี้อาจเป็นคติความเชื่อเรื่องพระอรธนารีศวร ที่พระศิวะต้องคู่กับพระอุมาเพื่อการสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ที่ต้องอาศัยพลังทั้ง 2 ด้านจากจักรวาล

วรรณกรรมในสมัยธนบุรี มีรูปแบบที่สืบเนื่องมาจากวรรณกรรมสมัยอยุธยา ซึ่งวรรณกรรมในสมัยธนบุรีก็ยังคงกล่าวบูชาเทพเจ้าก่อนที่เริ่มเข้าเนื้อหา ซึ่งหนึ่งในเทพเจ้าที่ได้รับการบูชาก็คือพระศิวะ

ในกฤษณาสอนน้องคำฉันท์ แต่งโดยพระยาราชสุภาวดีและพระภิกษุอิน มีบทขอพรพระศิวะว่า (กรมศิลปากร, 2532, หน้า 308)

เสร็จจถวายสิโรตมาจันต์	สรวมสวัสด์กมลันท์
อมเรศอิศโรราเชนทร์	
สรวมพระพิรุณราชนาเคนทร์	โสโมสุริเยนทร์
เชิญช่วยบำบัดอันตราย...	

ในปาจิตกุมารกลอนอ่าน เล่ม 1 ปรากฏบทบูชาพระศิวะ ดังนี้ (กรมศิลปากร, 2533, หน้า 1)

...ข้าไหว้คุณอมรินทรีป็นอากาศ	พระนารายณ์เทวราชนาถา
พระนเรศวรเสด็จองค์พระคงคา	พระจันทรพาพระอาทิตย์ฤทธิไกร ..

จากบทบูชาพระศิวะในสมัยธนบุรี เห็นได้ว่าลักษณะทางประติมานวิทยาของพระศิวะยังคงสืบเนื่องมาจากอดีต เช่น สวมสังวาลเป็นนาคหรืองู

รูปแบบและคติความเชื่อพระศิวะจากประติมากรรม

นอกจากหลักฐานกลุ่มจารึกและวรรณกรรมแล้ว ยังพบหลักฐานอีกกลุ่มหนึ่งที่มีความสำคัญต่อการศึกษาคติความเชื่อเรื่องพระศิวะในประเทศไทย ก็คือการศึกษารูปแบบและคติความเชื่อการสร้างประติมากรรม ซึ่งประติมากรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับพระศิวะได้ปรากฏอยู่ในพื้นที่ต่าง ๆ ของประเทศไทยดังนี้

พบศิวลึงค์หินที่กลุ่มโบราณสถานบ้านประแจะ เมืองโบราณยะรัง อำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 10-12 สูง 44 เซนติเมตร มีลักษณะเป็นศิวลึงค์สมัยแรก ๆ ที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดีย คือส่วนที่เป็นรูปทรวดมีขนาดใหญ่ กลม บ่อมน ยาวกว่าอีกสองส่วน คือวิฆณุภาคและพรมภาค ปัจจุบันเก็บรักษาที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สงขลา (พัชนี จันทรสาขา, 2549, หน้า 78)

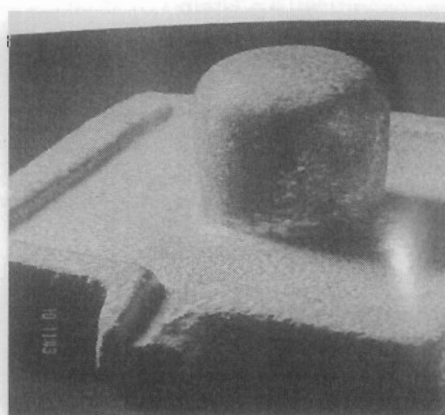
ภาพที่ 3-1 ศิวลึงค์ ราวพุทธศตวรรษที่ 10-12 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สงขลา (พัชนี จันทรสาขา, 2549, หน้า 78)

พบเศียรพระหริหระ ศิลปะพนมดงรัก บริเวณเมืองเพนียด จังหวัดจันทบุรี และพบศิวิลึงค์ พร้อมฐานโยนี เลขทะเบียนโบราณวัตถุ ปจ. 127/40 (ก.ข.20) ที่อำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งเป็นศิวิลึงค์ที่มีเฉพาะรูปทศภาค เทียบเคียงได้กับศิวิลึงค์ในศิลปะจาม (กรมศิลปากร, 2542)

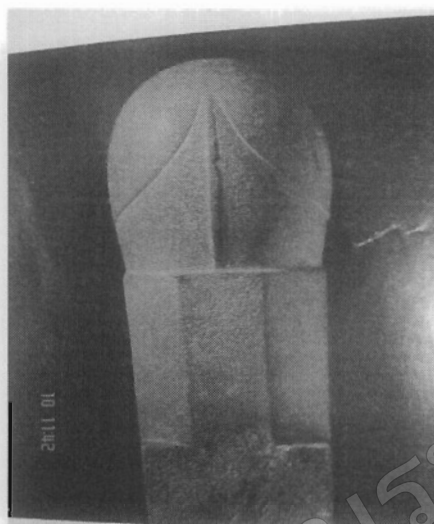

ภาพที่ 3-2 พระหริหระ ศิลปะพนมดงรัก ราว พ.ศ. 1050-1150 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี (ศักดิ์ชัย เลียวจันทร์พงษ์ และคณะ, 2542, หน้า 50)

พบศิวิลึงค์หินปูน กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 11-13 เลขทะเบียน 11/26/1 สูง 25 เซนติเมตร ฐานกว้าง 40 เซนติเมตร และศิวิลึงค์หินทราย กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 เลขทะเบียนโบราณวัตถุ 11/26/2 สูง 58.5 เซนติเมตร ฐานกว้าง 18 เซนติเมตร ทั้ง 2 ชิ้น พบในหอพระอิศวร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช (สุดารัตน์ มณีรัตน์, 2543, หน้า 94)

ภาพที่ 3-3 ศิวิลึงค์พร้อมฐานโยนี ราวพุทธศตวรรษที่ 11-13 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช (สุดาพร มณีรัตน์, 2543, หน้า 94)

ภาพที่ 3-4 ศิวลึงค์ รวบรวมพุทธศตวรรษที่ 13-14 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช
(สุดาพร มณีรัตน์, 2543, หน้า 94)

ที่เมืองโบราณศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ พบหลักฐานทางโบราณคดีที่เกี่ยวข้องกับการนับถือพระศิวะ ดังนี้ (อรนุช แสงจาริก, 2527, หน้า 44)

ประติมากรรมรูปโค 1 ชิ้น เป็นสัญลักษณ์ที่นิยมทำกันอย่างหนึ่งในลัทธิไศวนิกายและประดิษฐานไว้บริเวณทางเข้าของศาสนสถาน โดยถือว่าเป็นโคนนทิ พาหนะของพระศิวะที่เตรียมพร้อมรับใช้พระผู้เป็นเจ้าของซึ่งประทับอยู่ในเทวาลัย ซึ่งในบางครั้งปรากฏภายในรูปของมนุษย์ที่มีลักษณะเหมือนพระศิวะในปางจันทรเศขรมูรติ ประทับยืนอยู่บนปัทมาสนะ 2 กรหลังถือขวานและกวางเช่นกัน แต่ 2 กรหน้าแสดงปางประทานพรและประทานอภัย

ศิวลึงค์ 5 องค์ มีทั้งแบบศิวลึงค์ที่เหมือนจริง และศิวลึงค์แบบประเพณีนิยม และศิวลึงค์ที่พบที่เมืองโบราณศรีเทพ เป็นศิวลึงค์ขนาดเล็ก โดยสันนิษฐานว่าเป็นคติความเชื่อของลัทธิไศวนิกายฝ่ายใต้หรือลึงค้ายัต

ฐานโยนี 4 ชิ้น เป็นสัญลักษณ์ที่คู่กับศิวลึงค์ หมายถึง การให้กำเนิดและความอุดมสมบูรณ์ ที่เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี ได้พบศิวลึงค์ 3 องค์ และตรีศูล ดังนี้ (ชาญमितต์ นาคเกิด, 2541, หน้า 28-30)

องค์ที่ 1 พบในสภาพที่ไม่สมบูรณ์ มีเฉพาะส่วนรุทรภาค และวิษณุภาค มีเส้นพรหมสูตร (เส้นเอ็นของส่วนหนังหุ้มปลายอวัยวะเพศ) ส่วนตอนบนของเส้นดิ่งมีเส้นปราศวุตตรหรือมณีเรขาลากลงมาทางซ้ายและทางขวาด้านละ 1 เส้น กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 11-13

องค์ที่ 2 พบในสภาพที่ไม่สมบูรณ์ มีเฉพาะส่วนอุทรภาคและวิษณุภาค พบที่เกาะทะเลนอก ตำบลศรีมหาโพธิ์ อำเภอศรีมหาโพธิ์

องค์ที่ 3 อยู่ในสภาพที่สมบูรณ์ สลักให้เห็นเฉพาะส่วนอุทรภาคหรือปฐาภาค ซึ่งติดอยู่กับฐานสี่เหลี่ยมซึ่งเป็นอ่างรองรับน้ำสรง ในส่วนของอุทรภาคปรากฏเส้นพรหมสูตร

ตรีศูล เป็นสัญลักษณ์โคธอันประเสริฐประจำองค์พระศิวะ อยู่ในสภาพชำรุด ซึ่ตรีศูลด้านซ้ายและขวาหักหายไปเหลือแต่ซีกกลาง ส่วนที่ทำหน้าที่เป็นฐานและด้ามของตรีศูลสภาพผุพังจนต่ำได้เป็นลวดลายพันธุ์พฤกษา ตรีศูลชิ้นนี้มีขนาดใหญ่มาก สันนิษฐานว่าคงสร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานไว้ในศาสนสถานของลัทธิไศวนิกายเช่นเดียวกับศิวลึงค์

ภาพที่ 3-5 ศิวลึงค์และตรีศูล ราวพุทธศตวรรษที่ 13-15 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ปราจีนบุรี

ที่จังหวัดสุพรรณบุรี พบเอกมุขลึงค์พร้อมฐานโยนีที่เมืองโบราณอู่ทอง กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 และพบศิวลึงค์พร้อมฐานโยนีอีกชิ้นที่โบราณสถานคอกช้างดิน กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12-14 ซึ่งเป็นหลักฐานที่สนับสนุนว่านอกจากพุทธศาสนาแล้ว ศาสนาฮินดูไศวนิกายก็ยังเจริญในพื้นที่บริเวณนี้ด้วย (พนมบุตร จันทรโชติ, 2550)

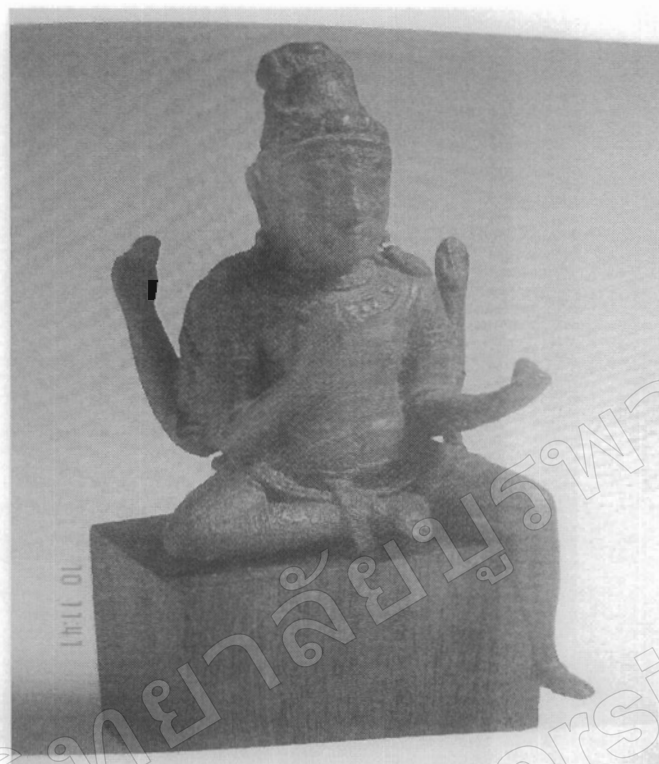

ภาพที่ 3-6 เอกมุขลึงค์พร้อมฐานโยนี ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (พนมนุตต จันทโรจิติ, 2550, หน้า 85)

ภาพที่ 3-7 ศิวลึงค์พร้อมฐานโยนี อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-14 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (พนมนุตต จันทโรจิติ, 2550, หน้า 105)

พบพระหริหระที่ตำบลนาสาร อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ศิลปะศรีวิชัย เลขทะเบียนโบราณวัตถุ 25/2511 กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 สูง 16.5 เซนติเมตร มี 4 กร ทรงถือจักร สังข์ อันเป็นสัญลักษณ์ของพระวิษณุ มีพระเนตรที่ 3 บนพระนลาฏ สวมสังวาลรูปง อันเป็นสัญลักษณ์ของพระศิวะ (สุดารัตน์ มณีรัตน์, 2543, หน้า 87)

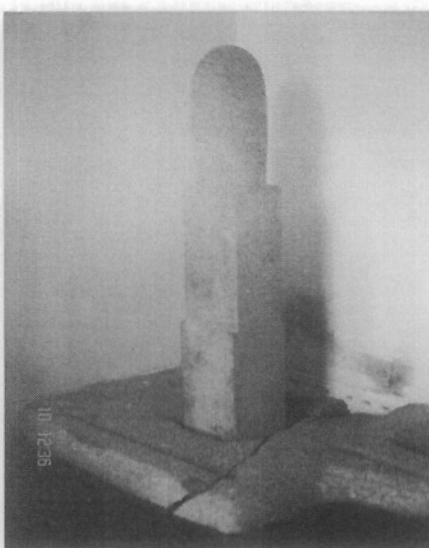
ภาพที่ 3-8 พระหริหระ ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช
(สุดาพร มณีรัตน์, 2543, หน้า 87)

ที่จังหวัดอุบลราชธานี ได้พบเทวรูปอรหันรีศวร เลขทะเบียนโบราณวัตถุ 32.1/16 ทำจากหิน สูง 68 เซนติเมตร หน้าตักกว้าง 36 เซนติเมตร ประทับขัดสมาธิ ไขว้พระบาทรองรับพระชานุฐานบัวหงายมีกลีบบัวประดับ ลักษณะพระพักตร์ค่อนข้างยาว พระเนตรโปน พระเนตรที่สามปรากฏระหว่างพระนลาฏ พระโอษฐ์หนามีไรพระมัสสุเหนือพระโอษฐ์ขวา พระวรกายซีกขวาแสดงลักษณะของพระศิวะ ส่วนพระวรกายซีกซ้ายแสดงลักษณะของพระอุมา กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 โดยทำการเทียบเคียงกับประติมากรรมในศิลปะจาม (กรมศิลปากร, 2551, หน้า 60)

ภาพที่ 3-9 พระอรรณารีสวรร ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อุบลราชธานี (กรมศิลปากร, 2551, หน้า 61)

พบศิวลึงค์ที่บริเวณที่ทำการสภาตำบล หมู่ที่ 1 ตำบลทั้งพระ อำเภอสังขละบุรี จังหวัด สงขลา กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 มี 3 ภาค คือ รุทระภาคที่เป็นรูปโค้งกลมส่วนบน วิษณุภาคที่เป็นรูปแปดเหลี่ยมส่วนกลาง และพรหมภาคที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมส่วนล่าง ปัจจุบันเก็บ รักษาที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สงขลา (พัชนี จันทรสาขา, 2549, หน้า 35)

ภาพที่ 3-10 ศิวลึงค์ ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ สงขลา (พัชนี จันทรสาขา, 2549, หน้า 35)

ที่พังพระ อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดสงขลา ค้นพบเทวรูปพระอคัสตยะลัาริด (พระศิวะปางมหาฤๅษี) กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 สูง 20.5 เซนติเมตร อยู่ในท่าประทับยืน แต่พระบาททั้งคู่ชำรุดหักหายไป พระเกศาเป็นชฎามกุฏ มีกะโหลกและจันทรเสี้ยวประดับเหนือพระนลาฏ บนพระนลาฏมีพระเนตรที่ 3 ทรงไว้เครายาว มี 2 กร ซึ่งกรซ้ายหักหายไป พระกรขวา ทรงถือลูกประคำยกขึ้นในระดับพระอังสา ทรงสวมลูกประคำรอบพระศอกและสวมสายยัชโญปวีต นุ่งผ้ายาวกรอมพระบาท มีผ้าคาดบั้นพระเอวผูกห้อยชายอยู่ด้านหน้า ทรงสวมพารุฎและทองข้อพระกร ปัจจุบันเก็บรักษาที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มัชฌิมาวาส (กรมศิลปากร, 2525, หน้า 40)

ภาพที่ 3-11 พระอคัสตยะ (พระศิวะปางมหาฤๅษี) ศิลปะศรีวิชัย ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มัชฌิมาวาส จังหวัดสงขลา (กรมศิลปากร, 2525, หน้า 40)

ที่บ้านหนองหอย ตำบลวัดขนุน อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดสงขลา ได้พบเทวรูปพระศิวะลัาริด ศิลปะศรีวิชัย กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 สูง 36 เซนติเมตร ทรงยืนบนฐานรูปดอกบัว พระเศียรทรงชฎามกุฏ มีจันทรเสี้ยวและกपाल (หัวกะโหลก) ประดับ พระเศียรประดับด้วยศิรศจักร ล้อมรอบด้วยเปลวไฟ มี 4 กร พระหัตถ์ขวามือทรงถืออักษมาลา (ลูกประคำ) พระหัตถ์

ซ้ายบนทรงถือแล้ขนจามรี พระหัตถ์ขวาล่างทรงถือกลศ (หม้อน้ำ) พระหัตถ์ซ้ายล่างชำรุด ทรงคล้องสายยัชโญปวีตเป็นรูปงูสะพายเฉียงอยู่บนพระอังสาซ้าย ทรงพระภูษายาว รอบพระโสณิพันด้วยหนังเสือ เทียบเคียงได้กับพระศิวนในศิลปะชวาภาคกลาง ปัจจุบันเก็บรักษาที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สงขลา (พชันี จันทรสาขา, 2549, หน้า 36)

ภาพที่ 3-12 พระศิวนะ ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ สงขลา (พชันี จันทรสาขา, 2549, หน้า 36)

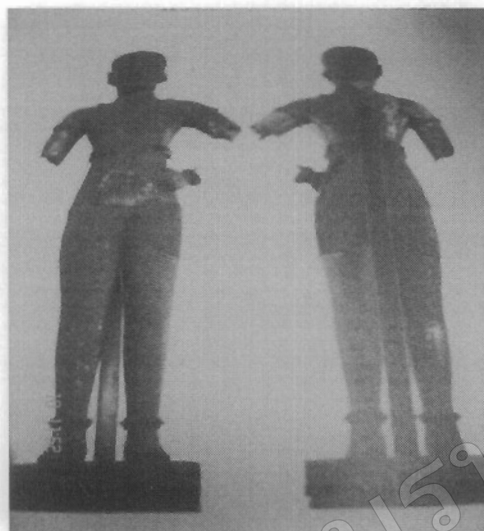
ยังปรากฏรูปพระศิวนะปางดุร้ายหรือที่เรียกกันว่าสังหารมูรติในประเทศไทยอีกด้วย ซึ่งพบทางภาคใต้ของประเทศไทยที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี เป็นพระศิวนะปางวฤกะไภรวะ กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 ซึ่งอยู่ในสมัยศรีวิชัย ทำจากหินทรายสูง 51.5 เซนติเมตร เป็นประติมากรรมนูนสูงติดแผ่นหลัง ประทับยืน มีสุนัขยืนอยู่ด้านหลัง พระเศียรยาวเป็นเปลวไฟ พระพักตร์ดุร้าย มีเนตรที่สามบนพระนลาฏ ทรงเปลือยกาย มีมัลลิกะไหลลงมนุษย์คล้องพระศอ

ยาวลงมาเกือบถึงข้อพระบาท มีงูเป็นเครื่องประดับที่พระศอก ทรงมี 4 กร พระกรขวาล่างเห็นอาวุธ ไม่ชัด พระกรขวาด้านบนถือบังนาคะวรี พระกรซ้ายบนทรงถือตรีศูลและพระกรซ้ายล่างถือภาชนะทำจากกะโหลกศีรษะ มีก่าไลข้อพระบาททำจากกะโหลกศีรษะประดับทั้งสองข้าง ที่คอสุนัขมีพวงมาลัยกะโหลกศีรษะประดับอยู่ด้วย ประติมากรรมรูปนี้คล้ายคลึงกับศิลปะโจเฟะ (ราวพุทธศตวรรษที่ 13-16) ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร (นฤมล เจริญพัทตร์, 2531, หน้า 79) ซึ่งสันนิษฐานได้ว่าปางสังหารมูรตินี้คงไม่ได้เป็นที่นิยมของผู้คนที่อยู่ในประเทศไทยมากนัก เนื่องจากเป็นปางที่ดูร้าย พร้อมทำลายทุกสิ่งทุกอย่าง ผิดกับทางอินเดียและดินแดนที่นับถือปางดูร้ายนี้ว่าช่วยทำลายสิ่งเลวร้ายต่าง ๆ ให้หายไป

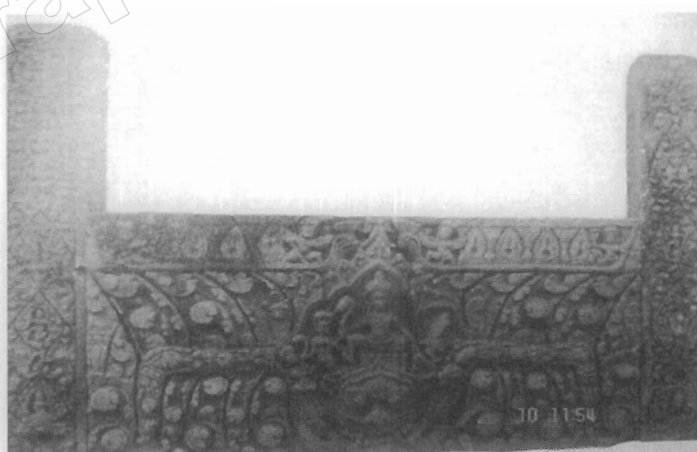
ภาพที่ 3-13 พระศิวะปางฆาฏกะไภรวะ ราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ที่ปราสาทสระกำแพงใหญ่ อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ พบเทวรูปพระศิวะสำริด ศิลปะบาปวน กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 16 สูง 186 เซนติเมตร ฐานกว้าง 34.5 เซนติเมตร ประทับยืน พระกรขวารูด พระเนตร พระขนง พระมัสสุ พระหนู เขาเขเป็นร่องเพื่อประดับสิ่งมีค่า ปัจจุบันเก็บรักษาที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย (สิริพรรณ ธีรศรีโชติ, 2542, หน้า 62)

ภาพที่ 3-14 พระศิวัะ ศิลปะบาปวน ราวพุทธศตวรรษที่ 16 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย จังหวัดนครราชสีมา (สิริพรรณ ธิรศิริโชติ, 2542, หน้า 62)

พบทับหลังจำหลักตอนท้าวหิมวันต์ถวายนางปารวดีแด่พระศิวัะ ที่มณฑลพิษณุโลก ปราสาทประธาน ปราสาทเมืองต่ำ อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ศิลปะบาปวน กำหนดอายุได้ ราวพุทธศตวรรษที่ 16 ปัจจุบันเก็บรักษาที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย (สิริพรรณ ธิรศิริโชติ, 2542, หน้า 102)

ภาพที่ 3-15 ทับหลังภาพท้าวหิมวันต์ถวายนางปารวดีแด่พระศิวัะ ศิลปะบาปวน ราวพุทธศตวรรษที่ 16 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย จังหวัดนครราชสีมา (สิริพรรณ ธิรศิริโชติ, 2542, หน้า 102)

พบทับหลังศิลารูปพระอุมามเหศวรของปราสาทหินเมืองแขก ตำบลโคราข จังหวัดนครราชสีมา ทับหลังนี้ทำจากหินทราย สลักเป็นรูปพระศิวะและพระอุมาประทับอยู่บนหลังโคนนทิ ขุดได้จากมุขทิศตะวันตกเฉียงเหนือของบริเวณปราสาทหินเมืองแขก มีขนาด 43 x 75 เซนติเมตร ในภาพสลัก พระศิวะประทับอยู่บนหลังโคนนทิในท่าสุชาสนะ โดยมีพระอุมาประทับอยู่บนพระเพลา ด้านซ้ายของพระศิวะ พระศิวะมี 2 กร พระกรขวาถือตรีศูล พระกรซ้ายวางบนหลังโคนนทิ มีบุคคลเชิญเครื่องสูงอยู่บริเวณมุขทั้งสอง ด้านมุขขวาด้านล่างมีบุคคลกำลังดึงหางโคอยู่ กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 16 (กมลวรรณ เจริญธรรม, 2532, หน้า 55)

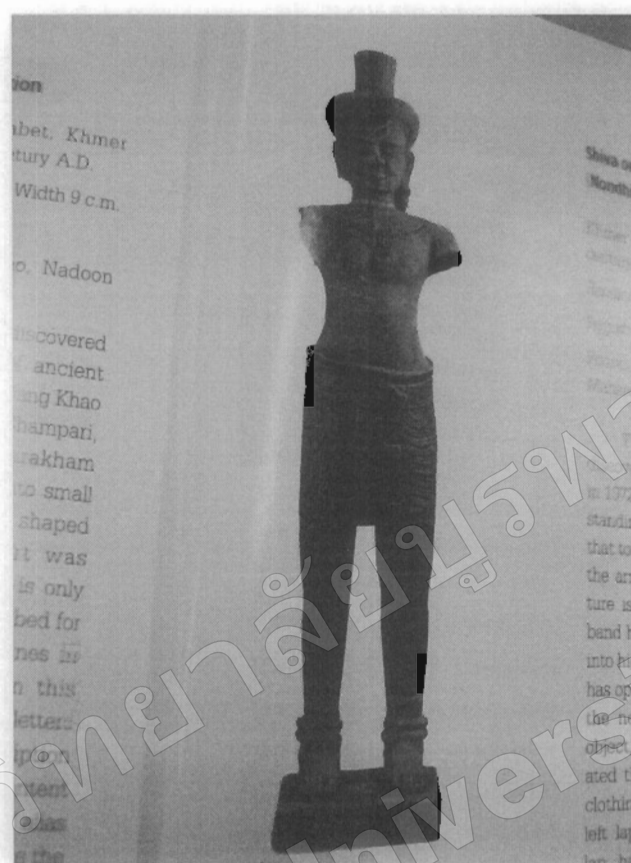
ภาพที่ 3-16 พระอุมามเหศวร ศิลปะบาปวน ราวพุทธศตวรรษที่ 16 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย จังหวัดนครราชสีมา

พบภาพสลักนูนต่ำบนทับหลังปรางค์องค์เหนือ ปราสาทเมืองต่ำ จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งประติมากรรมนูนต่ำรูปพระอุมามเหศวรบนทับหลังชิ้นนี้ พระศิวะทรงโคนนทิร่วมกับพระอุมา พระกรขวาของพระศิวะถือตรีศูล พระกรซ้ายโอบพระอุมา ทั้งสองพระองค์มีพระเกศาเป็นแบบชฎามงกุฎ ได้ที่ประทับของทั้งสองพระองค์เป็นหน้ากาล ซึ่งมีบริวารแวดล้อมอีกทีหนึ่ง ลักษณะของรูปบุคคลซึ่งในที่นี้คือรูปพระอุมามเหศวรบนแท่นเหนือหน้ากาล กำหนดอายุได้ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งเป็นศิลปะแบบบาปวน (กมลวรรณ เจริญธรรม, 2532, หน้า 58)

ภาพที่ 3-17 ทับหลังรูปอุมาเหศวร รวพุทธศตวรรษที่ 16 ปราสาทเมืองต่ำ จังหวัดบุรีรัมย์

พบเทวรูปพระศิวะหินทรายจากการขุดแต่งถ้ำน้อย อำเภอนาด้วน จังหวัดมหาสารคาม เลขทะเบียนโบราณวัตถุ 444/2516 ศิลปะนครวัด รวพุทธศตวรรษที่ 17 สูง 175 เซนติเมตร ส่วนพระบาทแตกหักออกจากส่วนของพระขงษ์ และพระกรหายไปทั้งสองข้าง ประทับยืน พระพักตร์ค่อนข้างเหลี่ยม สวมกระบังหน้า พระเศวตเกล้าเป็นชฎารูปทรงกระบอก มีกรงศอประดับตกแต่งบริเวณระหว่างพระเนตรสลักคล้ายพระเนตรที่ 3 ตั้งอยู่กลางพระนลาฏ ที่ฐานระหว่างพระบาททั้งสองข้างมีร่องรอยของคทาจึงสันนิษฐานว่าอาจทรงถืออาวุธด้ามยาวอยู่ ปัจจุบันเก็บรักษาที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น (กรมศิลปากร, 2543, หน้า 100)

ภาพที่ 3-18 พระศิวะ ศิลปะนครวัด ราวพุทธศตวรรษที่ 17 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ขอนแก่น
(กรมศิลปากร, 2543, หน้า 100)

ที่สถานพระนารายณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา พบทับหลังเทพ 9 องค์ ศิลปะนครวัด กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งหนึ่งในเทพ 9 องค์นี้คือ พระอิศานทรงโค ซึ่งพระอิศานเป็นอีกพระนามหนึ่งของพระศิวะ ปัจจุบันเก็บรักษาที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พิมาย (สิริพรรณ อิศริโชติ, 2542, หน้า 102)

ภาพที่ 3-19 พระอิสาน (องค์ที่ 3 นับจากทางซ้าย) ศิลปะนครวัด ราวพุทธศตวรรษที่ 17 พิพิธภัณฑ์-สถานแห่งชาติ พิมาย จังหวัดนครราชสีมา (สิริพรรณ ธีรศรีโชติ, 2542, หน้า 102)

ที่ปราสาทพนมรุ้ง พบศิวลึงค์ร่วมกับฐานโยนี โดยสันนิษฐานว่าในระหว่างการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา นักบวชรดน้ำลงบนศิวลึงค์เพื่อให้น้ำดังกล่าวกลายเป็นน้ำศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งไหลไปตามรางโสมสูตรออกไปภายนอก นอกจากนี้ยังพบรูปศิวนาฏราชบนหน้าบันที่ปราสาทพนมรุ้งอีกด้วย โดยผู้นับถือศาสนาฮินดูเชื่อว่าจังหวะการรำรำของพระศิวะ อาจบันดาลให้เกิดผลดีและผลร้ายแก่โลกได้ ฉะนั้นจึงจำเป็นต้องอ่อนน้อมให้พระองค์พ้อนรำในจังหวะที่พอดี โลกจึงร่มเย็นเป็นสุข หากพระองค์โกรธกริ้วด้วยการรำรำในจังหวะที่รุนแรงแล้วก็จะยอมนำมาซึ่งภัยพิบัติต่าง ๆ (หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, 2549, หน้า 246)

ภาพที่ 3-20 ศิวลึงค์ ราวพุทธศตวรรษที่ 16 ปราสาทหินพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์

ภาพที่ 3-21 ศิวนาฏราช รามพุทธศตวรรษที่ 17 ปราสาทเขาพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์

พบภาพสลักนูนต่ำรูปพระอุมาและพระศิวะบนผนังถ้ำวัดแดง บ้านเฉลียง อำเภอบัวรี จังหวัดนครราชสีมา เป็นภาพสลักภายในถ้ำด้านใน ซึ่งเป็นเพิงผาหินทราย ภาพสลักเป็นรูปพระศิวะถือตรีศูล้อมพระอุมา ประทับบนหลังโคนนที มีเทพบริวาร 2 องค์ ถือพัดโบกซึ่งจำหลักเป็นลวดลายหางนกยูง มีรูปฤษียืนประนมมือ 3 ตนประกอบท้ายขบวน ด้านหน้าโคนนทีสลักเป็นรูปฤษี 1 ตน และเทวดานั่ง 1 องค์ ลักษณะเหมือนลอยอยู่กลางอากาศ ภาพสลักนี้กำหนดอายุได้ราว พ.ศ.1600-1650 เป็นศิลปะแบบขอม (กมลวรรณ เจริญธรรม, 2532, หน้า 55)

ภาพที่ 3-22 พระอุมาและพระศิวะ ศิลปะขอม ปราสาทเขาพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์

พบภาพสลักนูนต่ำบนหน้าบันของประตูมุขด้านใต้ ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ตอนบนของภาพสลักเป็นรูปพระศิวะและพระอุมาทรงโคนนทิ แวดล้อมด้วยบริวาร ตอนล่างเป็นเทพเจ้าสามองค์เรียงแถวเดียวกัน ได้แก่ พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณสามเศียรอยู่ตรงกลาง พระพรหมสี่พักตร์ทรงหงส์อยู่ทางเบื้องขวา และพระวิษณุสี่กรทรงครุฑอยู่ทางเบื้องซ้าย รวมทั้งฤๅษีและเทวดา และมีภาพสลักเป็นรูปบุคคลกำลังนั่งอยู่ในเรือ ภาพทั้งหมดนี้อยู่บนหน้าบันมณฑปด้านทิศตะวันตกของประตูมุขด้านใต้ของปราสาทประธาน เป็นศิลปะเขมรแบบนครวัด กำหนดอายุได้ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17 (กมลวรรณ เจริญธรรม, 2532, หน้า 56)

ยังมีแท่งหินจำหลักรูปพระอุมาเหศวร เก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย เป็นภาพสลักนูนต่ำรูปพระอุมาเหศวรบนด้านหนึ่งของแท่งหินจำหลัก อีก 3 ด้านที่เหลือแต่ละด้านสลักรูปเทวดา รูปฤๅษีและรูปพระวิษณุ ในภาพสลักพระศิวะทรงโคนนทิอุ้มพระอุมาอยู่บนพระเพลาด้านซ้ายของพระองค์ พระศิวะประทับนั่งในท่าสุชาสนะ พระศิวะมี 2 กร ใช้พระกรขวารองรับพระบาททั้งสองของพระอุมา ส่วนพระกรซ้ายโอบนั้พระองค์ของพระอุมา ส่วนพระอุมาพระกรขวาอยู่ในลักษณะยกขึ้นแนบพระอุระ พระกรซ้ายวางบนพระอุทร ทั้งสองพระองค์สวมมงกุฎ ภูณทล และสวมฉลองพระองค์ มีลักษณะเป็นริ้ว กำหนดอายุได้ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17 เป็นศิลปะแบบนครวัด (กมลวรรณ เจริญธรรม, 2532, หน้า 57)

พบภาพสลักนูนต่ำบนหน้าบันปราสาทเขาพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ (กมลวรรณ เจริญธรรม, 2532, หน้า 59) โดยพบจำนวน 2 ชิ้น คือ

1. ภาพสลักนูนต่ำรูปพระอุมาเหศวรบนหน้าบันชั้นที่หนึ่งด้านทิศใต้ของมณฑปปราสาทประธาน ลักษณะของภาพสลักอยู่ในสภาพเสียหาย แต่ยังเหลือร่องรอยที่ทำให้สังเกตได้ว่าพระศิวะกำลังประทับทำนั่งลีลาสนะ คือประทับนั่งห้อยพระบาทข้างขวา ส่วนพระขงฆ์ซ้ายงอพับไว้ ทรงโอบกอดพระอุมา ซึ่งประทับนั่งอยู่บนหลังโคนนทิ แวดล้อมด้วยบริวารที่กำลังเชิญเครื่องสูงประกอบด้วยฉัตร ธงชัยและจามร

2. ภาพสลักนูนต่ำรูปพระอุมาเหศวรบนหน้าบันชั้นที่สามของมุขด้านทิศตะวันตกปราสาทประธาน โดยทั้งสองพระองค์ประทับอยู่ภายในวิมานบนยอดเขาไกรลาส ในภาพนี้พระศิวะประทับนั่งในท่ามหาราชลีลาสนะ โดยพระอุมาประทับอยู่บนพระชานุเบื้องซ้าย วิมานที่ประทับอยู่มีรูปทรงแบบปราสาท โดยทางเบื้องซ้ายและเบื้องขวามีรูปบุคคลนั่งคุกเข่าถือเครื่องบูชาอยู่ในมือ เบื้องล่างของวิมานที่ประทับสลักรูปหงส์เรียงเป็นแถว ด้านล่างของหน้าบันสลักเป็นรูปสัตว์นั่งเรียงอยู่ภายในอาคารโถง กำหนดอายุได้ราว พ.ศ 1650-1720

ยังพบภาพสลักนูนต่ำบนทับหลังของปราสาทหินวัดกำแพงใหญ่หรือวัดกำแพง อำเภอดุหมพพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ เป็นประติมากรรมนูนต่ำรูปพระอุมามเหศวรบนทับหลังของประตูวิหารด้านทิศใต้ ในภาพสลักเป็นรูปพระศิวะอุ้มพระอุมา ประทับบนโคนนที พระอุมาประทับอยู่บนพระเพลาด้านซ้ายของพระศิวะ พระอุมาใช้พระกรกอดพระศิวะ ซึ่งพระศิวะก็ใช้พระกรซ้ายกอดพระอุมาไว้เช่นกัน เบื้องหน้าเบื้องหลังของพระศิวะและพระอุมาประกอบด้วยบริวารจำนวนมาก ซึ่งนั่งชันเข่าและถือเครื่องสูงประกอบเกียรติยศ ถือดอกบัวและพัดโบก กำหนดอายุได้ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ศิลปะแบบบาปวน

ภาพสลักนูนต่ำบนทับหลังปราสาทศิลาทองพี่น้อง อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นทับหลังรูปพระอุมามเหศวรด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ของปราสาทองค์ใหญ่ สลักจากหินทรายเป็นลวดลายพันธุ์พุทธานุภาพผสมกับภาพบุคคล จำหลักเป็นรูปพระศิวะอุ้มพระอุมาประทับนั่งเหนือโคนนที ซึ่งยืนอยู่เหนือหน้ากาลตรงกึ่งกลางทับหลังอีกทีหนึ่ง พระศิวะมี 2 กร ใช้พระกรซ้ายโอบนพระองค์ของพระอุมา พระกรขวาถือตรีศูล พระศิวะทรงมงกุฎรูปกรวย สวมกรองคอ ส่วนพระอุมาใช้พระกรขวาโอบพระอังสาของพระศิวะ ส่วนพระกรซ้ายวางบนพระเพลขาของนางเอง กำหนดอายุได้ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 17

หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ (2533) สันนิษฐานถึงเทวรูปศิลารูปหนึ่งในการขุดแต่งปราสาทเมืองต่ำ ว่าเป็นเทวรูปพระศิวะ โดยการเปรียบเทียบรูปแบบศิลปะกับเทวรูปพระศิวะจากแหล่งอื่น ๆ ทำให้ทราบว่าปราสาทเมืองต่ำคงเป็นศาสนสถานในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย ซึ่งประดิษฐานรูปพระศิวะและพระคเณศแยกในปราสาทแต่ละหลัง

คติความเชื่อการสร้างประติมากรรมที่เกี่ยวข้องกับพระศิวะในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 โดยเฉพาะในคติความเชื่อของขอมโบราณตั้งแต่สมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 นับถือกษัตริย์เสมือนเป็นสมมติเทพของพระศิวะ และยังมีการสร้างศาสนสถานขึ้นกลางเมือง และประดิษฐานศิวลึงค์ไว้กลางเมือง เพื่อให้ศาสนสถานกลางเมืองดังกล่าวเปรียบเหมือนเขาไกรลาส ส่วนศิวลึงค์ก็เปรียบเหมือนตัวแทนพระศิวะที่ประทับอยู่บนเขาไกรลาส และเมืองทั้งเมืองก็เปรียบเหมือนดินแดนศักดิ์สิทธิ์ของพระศิวะ (จักรวาล) นั่นเอง

จากหลักฐานกลุ่มประติมากรรมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-18 เห็นได้ว่ารูปแบบการสร้างเทวรูป รวมถึงภาพสลักนูนต่ำตามทับหลังและหน้าบันรูปพระศิวะนั้น ไม่ได้มีจุดประสงค์เพื่อการบูชาหรือเพื่อประกอบพิธีกรรม แต่มักสร้างขึ้นเพื่อเป็นส่วนประกอบของสถาปัตยกรรมเท่านั้น ซึ่งผู้คนมักใช้ศิวลึงค์ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แทนพระศิวะในการประกอบพิธีกรรมและบูชาทั้งนี้ เรื่องราว

ของพระศิวะที่ปรากฏตามทับหลังและหน้าบันยังคงเนื้อหาตามที่ปรากฏในมหาภารตะ และ ปุราณะฉบับต่าง ๆ ของอินเดีย

ในสมัยสุโขทัย อิทธิพลคติความเชื่อในศาสนาพราหมณ์-ฮินดูจากขอมยังปรากฏในรูปของหลักฐานทางโบราณคดีต่าง ๆ ซึ่งหลักฐานดังกล่าวมีหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับพระศิวะ พบประติมากรรมลัทธิรูปพระอิศวร พระหริหระ ซึ่งสร้างขึ้นในสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (ลิไท) เพื่อให้พราหมณ์ทั้งหลายบูชา

ในสมัยสุโขทัยได้พบหลักฐานทางโบราณคดีที่เป็นเทวรูปพระศิวะและพระหริหระ ดังนี้

มีเทวรูปพระศิวะ สข. 14 ซึ่งกำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 19-20 แต่เดิมประดิษฐานอยู่ในเทวสถาน กรุงเทพฯ สันนิษฐานว่านำมาจากเมืองเก่าสุโขทัย ปัจจุบันจัดแสดงที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร มี 2 กร ประทับบนแท่นที่มีรางน้ำอยู่ทางด้านข้าง ทรงทัดพระจันทร์และประดับดอกไม้บนยอดมวยพระเกศา คล้องสายยัชโญปวีตรูปนาค (กรมศิลปากร, 2551, หน้า 98) นอกจากนี้ยังพบเทวรูปพระศิวะ สข. 19 และ สข. 22 ที่มีศิลปะสุโขทัยเช่นเดียวกับพระศิวะ สข. 14 อีกด้วย

ภาพที่ 3-23 พระศิวะ สข. 14 ศิลปะสุโขทัย ราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 19 พพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (กรมศิลปากร, 2551, หน้า 99)

ภาพที่ 3-24 พระศิวะ สข. 19 ศิลปะสุโขทัย ราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 19 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 3-25 พระศิวะ สข. 22 ศิลปะสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ 22 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ในส่วนของเทวรูปพระหริหระในสมัยสุโขทัย มีอยู่ 6 องค์ สามารถจำแนกได้เป็น 3 กลุ่มตามที่ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลทรงจัดหมวดหมู่ไว้ดังนี้

กลุ่มที่ 1 ได้แก่ พระหริหระ สข.16, สข.18 และ สข.23

กลุ่มที่ 2 ได้แก่ พระหริหระ สข.24 กับเทวรูปพระหริหระจากพิพิธภัณฑสถาน จิม ทอมป์สัน

กลุ่มที่ 3 ได้แก่ พระหริหระ สข.20

พระหริหระ สข.16 มีลักษณะประติมานวิทยา คือ ศิราภรณ์เป็นรูปขลุ่ย-มุกฏประดับด้วยจันทรเสี้ยว มีพระเนตรที่สามของพระศิวะอยู่กึ่งกลางพระนลาฏ ประทับยืนตรง มี 4 กร พระหัตถ์ขวาหลังถือจักร พระหัตถ์ขวามือหน้าแสดงท่าถืออาวุธที่หลุดหายไปแล้ว พระหัตถ์ซ้ายหลังแสดงท่าถืออาวุธที่หลุดหายไปเช่นกัน และพระหัตถ์ซ้ายหน้าก็แสดงท่าอย่างเดียวกันคือ มีลักษณะที่จับนิ้วพระหัตถ์ 2 นิ้วลงมาเพื่อถืออาวุธ ขณะที่อีก 3 นิ้วปล่อยให้ชี้ขึ้นไป ทรงสวมเครื่องประดับตกแต่งอย่างมากมาย เช่น กุณฑล กรองคอ พารุรัต ทองกร ทรงผ้า 3 ผืนทับกับผืนแรกคล้ายโล่รงพันรอบองค์ อีกผืนใช้เป็นเครื่องตกแต่ง คือด้านบนเหน็บเป็นชายพกห้อยออกมาเป็นสายรัดองค์ และส่วนที่เหลือก็เป็นริ้วคลุมอยู่หน้าผ้าทรง สวมสายขัณฑ์ปวิตที่ทำด้วยงู

ภาพที่ 3-26 พระหริหระ (องค์ซ้าย) สข. 16 ศิลปะสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ 19 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ รามคำแหง

พระหริหระ สข.18 ลักษณะของพระหริหระองค์นี้ไม่ได้แตกต่างจากองค์แรกมากนัก ศิราภรณ์ทำเป็นรูปขลุ่ย-มกรู ประดับด้วยพระจันทร์เสี้ยว มีพระเนตรที่ 3 อยู่กึ่งกลางนลาฏ ประทับยืนตรงบนฐานเกลี้ยง มี 4 กร พระหัตถ์บนหลังถือจักร พระหัตถ์บนหน้าแสดงท่าถืออาวุธที่ หลุดหายไป พระหัตถ์ซ้ายหลังถือสังข์ ส่วนพระหัตถ์ซ้ายหน้าแสดงท่าถืออาวุธที่หลุดไปแล้ว เครื่องประดับและผ้าทรงไม่ต่างจากองค์แรก

ภาพที่ 3-27 พระหริหระ สข. 18 ศิลปะสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ 19 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

พระหริหระ สข.23 ลักษณะของพระหริหระองค์นี้ค่อนข้างแตกต่างจากองค์ที่แล้วมา ศิราภรณ์ทำเป็นรูปขลุ่ย-มกรู ประดับด้วยพระจันทร์เสี้ยว มีพระเนตรที่ 3 อยู่บนพระนลาฏ เครื่องประดับต่าง ๆ คงเดิม แต่มีลักษณะพิเศษคือ มี 8 กร พระหัตถ์ขวา 4 พระหัตถ์ถือสังข์ ตรีศูล ดอกบัว อีกพระหัตถ์แสดงท่าประทานอภัย พระหัตถ์ซ้ายอีก 4 พระหัตถ์ถือสังข์ คทา ส่วนอีก 2 พระหัตถ์ถือสัญลักษณ์ที่ไม่ชัดเจน

ภาพที่ 3-28 พระหริหระ ส. 23 ศิลปะสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ 19-20 (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2547 ก)

พระหริหระ ส. 24 ลักษณะของพระหริหระองค์นี้ทำเป็นรูปขงา-มกฏ ประดับด้วยจันทรเสี้ยว ลักษณะเครื่องประดับไม่แตกต่างจากกลุ่มแรก เพียงแต่มีลวดลายเพิ่มขึ้น ประทับยืนตรงบนฐานเกลี้ยง มี 4 กร พระหัตถ์ขวาลงหลังแสดงท่าถืออาวูธ (หลุดหายไป) พระหัตถ์ขวาล่างแสดงท่าถืออาวูธ (หลุดหายไป) พระหัตถ์ซ้ายหลังถือจักร พระหัตถ์ซ้ายหน้าแสดงท่าถืออาวูธ (หลุดหายไป)

ภาพที่ 3-29 พระหริหระ สข. 24 ศิลปะสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ 19 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ
พระนคร

พระหริหระจากพิพิธภัณฑ์จิม ทอมป์สัน มีลักษณะโดยทั่ว ๆ ไปไม่แตกต่างจากพระหริ
หระองค์แรกมากนัก สวมชฎา-มงกุฎประดับด้วยจันทร์เสี้ยว มีพระเนตรที่สามบนพระนลาฏ
เครื่องประดับต่าง ๆ มีคล้ายกัน ประทับยืนตรง มี 4 กร พระหัตถ์หลังถือจักร พระหัตถ์ขวาหน้าถือ
ธรรณี ส่วนพระหัตถ์ซ้ายหลังถือสังข์ พระหัตถ์ซ้ายหน้าถือคทา

ภาพที่ 3-30 พระหริหระ ศิลปะสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ 19 พิพิธภัณฑ์จิมี ทอปสัน (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2547 ก)

พระหริหระ สข.20 สวมขฎก-มกุฏประดับด้วยพระจันทร์เสี้ยว มีพระเนตรที่สามบนพระนลาฏ มีสายยัชโญปวีตที่ทำด้วยงู ประทับยืนตรง มี 4 กร พระหัตถ์ขวาหลังถือสังข์ พระหัตถ์ขวาหน้าถือคทา ส่วนพระหัตถ์ซ้ายหลังถือจักร พระหัตถ์ซ้ายล่างแบบออกมาข้างหน้า อาจถือธรรณี

ภาพที่ 3-31 พระหริหระ สข. 20 ศิลปะสุโขทัย พุทธศตวรรษที่ 19-20 (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2547 ก)

นอกจากนี้ ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ รามคำแหง สุโขทัย ยังมีเทวรูปพระหริหระ สข. 5008 มี 4 กร พระหัตถ์ขวามือถือจักร พระหัตถ์ซ้ายบนถือสังข์ พระหัตถ์ขวาล่างแสดงกฏกมุทธา¹⁶ และพระหัตถ์ซ้ายล่างแสดงกรรมมุทธา¹⁷ ทั้งสองพระหัตถ์ล่างมีห่วงสำหรับใส่อาวูหรือสัญลักษณ์ประจำพระองค์ ซึ่งปัจจุบันไม่ปรากฏอยู่แล้ว ทรงมงกุฎรัดเกล้ายอดทรงกระบอก มีพระเนตรที่สาม ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระศิวะ เป็นพระเนตรแนวตั้ง สวมสายยัชโญปวีต (กรมศิลปากร, 2551, หน้า 100)

ภาพที่ 3-32 พระหริหระ สข. 5008 ศิลปะสุโขทัย ราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 19 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ รามคำแหง จังหวัดสุโขทัย (กรมศิลปากร, 2551, หน้า 103)

ยังพบพระหริหระอีกองค์หนึ่งในโบสถ์พราหมณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช ศิลปะสุโขทัย เลขทะเบียนโบราณวัตถุ 14/2515 กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 19-20 สูง 20.3 เซนติเมตร มี 4 กร ทรงจักรและสังข์ สวมกรองคอ พานหรีด และมงกุฎซึ่งเทวรูปองค์หลังอาจุธินาย ความสัมพันธ์ระหว่างสุโขทัยกับนครศรีธรรมราชได้

¹⁶ กฏกมุทธา คือ การทำมือในท่าทางถือของ

¹⁷ กรรมมุทธา คือ การทำมือในท่าประทานพร

ภาพที่ 3-33 พระหริหระ ศิลปะสุโขทัย ราวพุทธศตวรรษที่ 19-20 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช (สุดาพร มณีรัตน์, 2543, หน้า 87)

เห็นได้ว่า รูปแบบการสร้างคิ่วลึงค์เพื่อการประกอบพิธีกรรมและบูชาในสมัยสุโขทัยนั้น ไม่ปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีอีก แต่กลับปรากฏเทวรูปพระศิวะประทับยืนบนฐานโยนีแทน (เทวรูป สข. 14) อาจสันนิษฐานได้ว่าในสมัยสุโขทัย ผู้คนทั่วไปนับถือพุทธศาสนานิกายเถรวาท เป็นส่วนใหญ่ และอาจเห็นว่ารูปลึงค์เป็นสิ่งลามกที่พุทธศาสนาไม่ยอมรับ จึงสร้างเป็นเทวรูปแทน ทั้งนี้ ในศิลปะสุโขทัยมักสร้างพระหริหระมากกว่าที่สร้างเทวรูปพระศิวะ อาจเป็นเพราะผู้คนในสมัยสุโขทัยให้ความสำคัญในการบูชาพระศิวะและพระวิษณุเท่ากันก็เป็นได้

ในส่วนของคุณลักษณะประติมานวิทยา เห็นว่ายังคงคุณลักษณะสำคัญของพระศิวะอยู่ เช่น มีพระเนตรที่ 3 บนพระนลาฏ ทรงสวมสังวาลรูปงู มีปิ่นปักพระเกศาเป็นรูปพระจันทร์ อย่างไรก็ตาม ลักษณะของการมุนมวดยผมเป็นขงา การทรงตรีศูล ก็ไม่ปรากฏในศิลปะสุโขทัย อาจเป็นเพราะว่าไม่เป็นที่นิยมในงานศิลปะสุโขทัยก็เป็นได้

กล่าวโดยสรุปแล้ว รูปแบบและคติความเชื่อพระศิวะในสมัยสุโขทัยยังก่่าจัดอยู่ในกลุ่มชนชั้นสูง ทั้งนี้มีลักษณะที่เปลี่ยนไปจากช่วงเวลาก่อนหน้านี้คือการไม่พบคิ่วลึงค์อันเป็นสัญลักษณ์แทนพระศิวะอีกต่อไป ซึ่งถือเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญสำหรับการพัฒนารูปแบบพระศิวะในประเทศไทย

การนับถือศาสนาฮินดูในสมัยอยุธยา เป็นการนับถือและอุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ เนื่องจากพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาถือเป็นสมมติเทพ เพื่อให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์จึงต้องอาศัยพรหมณ์ในการประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ รวมถึงการประกอบพิธีที่เกี่ยวกับพระศิวะ ซึ่งปรากฏเอกสารที่กล่าวถึงหลักฐานทางโบราณคดีและหลักฐานทางโบราณคดีที่ได้รับการค้นพบแล้วดังนี้

ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 (2535, หน้า 9) มีข้อความระบุถึงสมเด็จพระเจ้าปราสาททองได้โปรดเกล้าฯให้ย้ายสถานพระศิวะ พระนารายณ์ มาตั้งที่ชื่อกุนว่า "... ศักราช 998 ปีชวด อัฐศก สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้รื้อเทวสถานพระอิศวรพระนารายณ์ขึ้นมามาตั้งยังชื่อกุน..."

ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้มีการหล่อเทวรูปต่าง ๆ ซึ่งมีเทวรูปพระศิวะ ซึ่งปรากฏข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 (2535, หน้า 22) ดังนี้

.. และในเดือนยี่ ปีกอกนั้น พระบาทสมเด็จพระบรมพิตรพุทธเจ้าอยู่หัวบำเพ็ญพระราชกุศลนาปะการ แล้วให้หล่อรูปพระอิศวรเป็นเจ้ายืน สูงศอกคืบมีเศียรพระองค์หนึ่ง รูปพระศิวาภิตยยืนสูงศอกมีเศียรพระองค์หนึ่ง รูปพระมหาวชิรมเหศวรพระองค์หนึ่ง รูปพระจันทร์ทวารวดีพระองค์หนึ่ง และรูปพระเจ้าทั้งสี่พระองค์นี้สวมทองนพคุณ และเครื่องอาภรณ์ประดับนั้นถมยาราชาวดีประดับแหวนทุกพระองค์ไว้บูชาสำหรับการพระราชพิธี

ทั้งนี้ยังมีการย้ายพระเทวกรรมไปประดิษฐานในพระอารามศรีรัตนนถ ณ ตำบลชื่อกุน ซึ่งพระอารามศรีรัตนนถคงหมายถึงเทวสถานพระศิวะ เนื่องจากคำว่ารัตนนถเป็นพระนามหนึ่งของพระศิวะ (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2, 2535, หน้า 25)

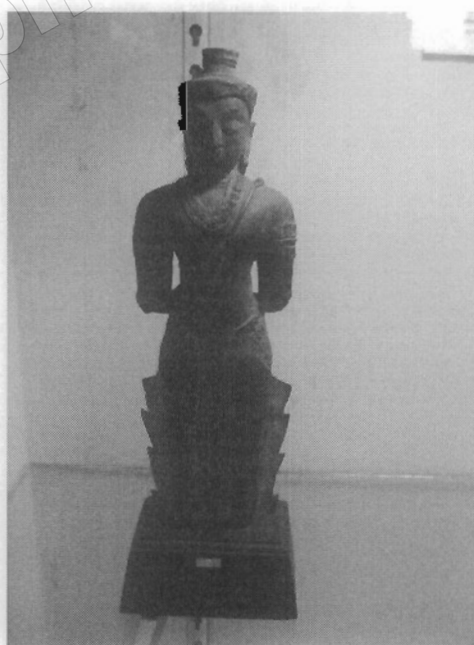
พบเทวรูปพระศิวะซึ่งปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ทรงเครื่องกษัตริย์ มี ๒ กร ถือคัมภีร์ในพระหัตถ์ซ้าย ส่วนด้านขวาเห็นไม่ชัดเจน อย่างไรก็ตาม ได้พบการทำรูปพระศิวะในชื่อพระบรมเศวร ถือคัมภีร์ไยศาสตร์ในพระหัตถ์ซ้าย ส่วนพระหัตถ์ขวา ทรงแก้ว มงกุฎพระอิศวรเป็นเทริดมียอดเป็นรัตเกล้าทรงกรวยแหลม พระพักตรรูปไข่สวมกุนทลเป็นรูปคล้ายดอกบัวตูม สวมกรองศอพาทูร์ดและทองกร ลวดลายของเครื่องทรงต่าง ๆ ลบเลือนไปมากแล้ว ทรงนุ่งพระภูษายาวถึงข้อพระบาท มีชายผ้าสามชายอยู่ด้านหน้า มีการคล้องสังวาลพาดผ่านพระอังสาซึ่งยังไม่แน่ชัดว่าเป็นเพียงเครื่องประดับหรืออาจเป็นงู (เอกสุตา สิงห์ลำพอง, 2550, หน้า 20)

นอกจากเทวรูปดังกล่าวแล้ว ยังพบเทวรูปพระศิวะสำริดอีก 2 องค์ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร องค์หนึ่งกำหนดอายุไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 21-22 ไม่ทราบที่มา มีสังวาลเป็นรูปงู สวมกรองศอ ทรงภูษายาวถึงพระขาน พระหัตถ์ซ้ายถือลูกประคำ ส่วนอีกองค์หนึ่งกำหนดอายุได้

ราวพุทธศตวรรษที่ 21-22 พบที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ พระหัตถ์หักหายไปแล้ว สวมสังวาลที่ยังไม่
 อาจะระบุได้ว่าเป็นงูหรือสายยัชโญปวีต ทรงภูษายาว ส่วนพระบาทหายไป

ภาพที่ 3-34 พระศิวนะ พุทธศตวรรษที่ 21-22 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 3-35 พระศิวนะ พุทธศตวรรษที่ 21-22 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ยังพบเศียรพระศิเว 2 เศียร ปรากฏลักษณะที่สำคัญคือมีพระเนตร
ที่ 3 บนพระนลาฏ และศิระะล่ำริดฤษีศิระะหนึ่ง พบที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ มีขีดแนวนอน 3 ขีดบน
หน้าผาก ซึ่งขีด 3 ขีดดังกล่าวเป็นสัญลักษณ์ของนักบวชไศวนิกาย อาจสันนิษฐานได้ว่าในสมัย
อยุธยา โดยเฉพาะในราชสำนักได้ใช้พราหมณ์ในไศวนิกายประกอบพระราชพิธีและพิธีกรรมต่าง ๆ
ก็เป็นได้

ภาพที่ 3-36 เศียรพระศิเว พุทธศตวรรษที่ 21-22 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

ภาพที่ 3-37 ศิระะฤษี พุทธศตวรรษที่ 21-21 พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร

พบเทวรูปพระศิวะอีกองค์หนึ่งที่บริเวณศาลพระอิศวร ในอุทยานประวัติศาสตร์
กำแพงเพชร ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กำแพงเพชร ที่ฐานเทวรูปมีจารึกปรากฏ
ศักราชคือ พ.ศ. 2053 (สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2) โดยพระศิวะองค์นี้อยู่ในท่ายืนประทับตรง
พระหัตถ์ทั้ง 2 ข้างยื่นออกมาด้านหน้าในระดับชั้นพระองค์ นิ้วพระหัตถ์จับจีบคล้ายกนกมูทรา ซึ่ง
อาจสืบทอดลักษณะมาจากพระศิวะในศิลปะสุโขทัย สัญลักษณ์สำคัญที่ทำให้ระบุได้ว่าเทวรูปนี้
เป็นพระศิวะคือ มีพระเนตรที่ 3 กลางพระนลาฏ คล้องสายยัชโญปวีต รวมทั้งพาหุรัดทั้ง 2 ข้างเป็น
รูปงู ทั้งนี้ปรากฏพระมัสสุและพระทศกิกะ ซึ่งอาจเป็นการสะท้อนเพศของพระศิวะที่เป็นนักบวช
(เอกสุดา สิงห์ลำพอง, 2553, หน้า 104)

ภาพที่ 3-38 พระศิวะ ศิลปะอยุธยา สกลช่วงกำแพงเพชร พ.ศ.2053 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ
กำแพงเพชร

ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร มีประติมากรรมชิ้นหนึ่งที่น่ามาจากวัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 21 ซึ่งทางป้ายจัดแสดงได้ระบุว่าเป็นรูปพระตรีมูรติ อย่างไรก็ตามมีข้อเสนอใหม่ว่ารูปนี้ควรเป็นพระสทาศิวะ คือพระศิวะที่อยู่ในรูปสูงสุด เนื่องจากเทวรูปพระตรีมูรติมีเพียง 3 เศียร คือพระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ แต่เทวรูปนี้มี 5 เศียรซึ่งตรงตามลักษณะประติมานวิทยาของพระสทาศิวะ โดยพระพักตร์ที่อยู่สูงที่สุดคือพระศิวะ พระพักตร์ที่หันไปทางทิศตะวันออกคือพระอิศาน พระพักตร์ที่หันไปทางทิศตะวันตกคือพระอิศวร พระพักตร์ที่หันไปทางทิศใต้คือพระพรหม และพระพักตร์ที่หันไปทางทิศเหนือคือพระอิศะทรงอาวุธมากมายและสวมเครื่องประดับมากเพื่อแสดงถึงความเป็นเทพเจ้าที่อยู่ในฐานะสูงสุด

ภาพที่ 3-39 พระสทาศิวะ ศิลปะอยุธยา พุทธศตวรรษที่ 21-22 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ในจังหวัดนครศรีธรรมราช ได้มีเรื่องเล่าว่ากษัตริย์จากอินเดียได้ได้เคยถวายเทวรูปเนื่องในศาสนาฮินดูแด่พระรามาริบัติแห่งกรุงศรีอยุธยา โดยได้อัญเชิญเทวรูปดังกล่าวไว้ที่นครศรีธรรมราชก่อน แต่เกิดพายุจึงไม่สามารถอัญเชิญเทวรูปจากนครศรีธรรมราชมาที่อยุธยาได้ เมื่อพราหมณ์ทำนายเหตุการณ์จึงรู้ว่าเป็นพระประสงค์ของเทวรูปที่ต้องการประทับอยู่ที่นครศรีธรรมราช พระรามาริบัติจึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างโบสถ์พราหมณ์เพื่อประดิษฐานเทวรูปนั้น ปัจจุบันคือโบสถ์พราหมณ์ที่ตั้งอยู่ริมถนนสายหลักที่อยู่กลางเมือง ประกอบด้วยสถานพระอิศวรทางฝั่งตะวันตก สถานพระนารายณ์ทางฟากตะวันออก และสถานพระสยมที่ประดิษฐานคิวลึงค์บนฐานโยนีทางทิศใต้ (เอกสุตา สิงห์ลำพอง, 2553, หน้า 115)

ในสถานพระอิศวร เคยปรากฏเทวรูปคิวนาฏราช ปางปราบอสูรมูลาคะนี ที่ทรงรำยรำเหยียบหลังอสูร ทรงมี 4 กร ทรงถือบันฑฑะวและเปลวไฟ มีวงโค้งแห่งเปลวไฟที่แสดงถึงท่อน้ำทอเพลิง ที่พระคิวนาฏราชแสดงเทวฤทธิ์ เลขทะเบียน 8/2515 สกลข่างนครศรีธรรมราช กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 22-23 ทำจากสำริด สูง 76 เซนติเมตร กว้าง 44 เซนติเมตร ปัจจุบันเทวรูปนี้ได้รับการจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช (ณัฐฐภัทร จันทวิช, 2549)

ภาพที่ 3-40 คิวนาฏราช ศิลปะอินเดียใต้ พุทธศตวรรษที่ 22-23 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ นครศรีธรรมราช

จากหลักฐานกลุ่มประติมากรรมอาจกล่าวได้ว่า การสร้างเทวรูปพระศิวะยังคงยึดหลักลักษณะทางประติมานวิทยาที่สำคัญของพระศิวะสืบเนื่องมาตลอด เช่น มีพระเนตรที่ 3 ทรงคล้องสังวาลรูปนาครหรืองู ทั้งนี้ เทวรูปพระศิวะในแต่ละพื้นที่ในสมัยอยุธยา (พระนครศรีอยุธยา กำแพงเพชร และนครศรีธรรมราช) อาจมีรายละเอียดของศิลปะและปางที่แตกต่างกันอยู่บ้าง และในส่วนของพื้นที่อยุธยาและกำแพงเพชรไม่พบหลักฐานทางโบราณคดีที่เป็นศิวลึงค์ อาจสันนิษฐานได้เช่นเดียวกับสมัยสุโขทัยที่ว่าศิวลึงค์ถือเป็นสิ่งลามากในพุทธศาสนาที่คนส่วนใหญ่นับถือ

รูปแบบและคติความเชื่อพระศิวะจากพระนามของพระมหากษัตริย์

พระนามของพระมหากษัตริย์ที่ปรากฏพระนามของพระศิวะนั้น ได้ปรากฏตั้งแต่สมัยที่ขอมโบราณมีอิทธิพลในประเทศไทย (ดูรายละเอียดพระนามพระศิวะในพระนามของพระมหากษัตริย์ขอมโบราณจากบทที่ 2 หัวข้อรูปแบบคติความเชื่อพระศิวะในกัมพูชาและในบทที่ 3 หัวข้อรูปแบบและคติความเชื่อพระศิวะในจารึกและวรรณกรรม) และปรากฏพระนามพระศิวะในพระนามของพระมหากษัตริย์อีกครั้งในสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

พระนามของพระมหากษัตริย์

พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาได้ถือคติเทวราชของศาสนาฮินดู โดยถือว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมมติเทพ พระนามพระมหากษัตริย์ที่ปรากฏพระนามพระศิวะนั้นมีหลายพระองค์ดังนี้

ประกาศพระราชพิธีพิฆัมงคลและจรดพระนังคัลของเก่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงสันนิษฐานว่าแต่งขึ้นในสมัยอยุธยา ในประกาศมีชื่อพระศิวะปรากฏอยู่ในพระนามของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (อู่ทอง) ดังนี้ (กรมพระสมมตอมรพันธุ์, 2550 ก, หน้า 53) “...อันข้าผู้ดำเนินพระราชโองการแห่งพระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดีศรีสรรเพชญ์จักรพรรดิราชาเอกาทศลฐาธิศวรรบรมนารถ บรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว...”

พระนามตามเต็มของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ปรากฏพระนามของพระศิวะด้วย ดังนี้ “พระศรีสรรเพชญ์ สมเด็จพระบรมราชาธิราชรามาธิบดี ศรีสินทรมหาจักรพรรดิวรยราชาธิบดินทร์ ...**ตรีภูวนะ**ตรวรนาถนายกดิถีรัตนราชชาติอาชาวไถย... ..นพรัตนราชธานีบรมมย์”

พระนามของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ก็มีพระนามของพระศิวะอยู่ด้วย โดยคำว่า “นเรศ” หมายถึงพระศิวะนั้นเอง ซึ่งในพระราชกฤษฎีกาของสมเด็จพระเอกาทศรถ (กฎหมายลักษณะกบฏศึก) ตั้งเมื่อ พ.ศ.2136 หลังจากสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงทำยุทธหัตถีกับพระมหาอุปราชาหงสาวดี 1 ปี ปรากฏพระนามสมเด็จพระนเรศวรว่า (เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย ฉบับมีพระรูป, 2538, หน้า 3) “...สมเด็จพระบาทมงกุฎลักษณะ อัครบุริโสดม บรมหน่อนรา เจ้าฟ้านเรศร์เชษฐาธิบัติ .”

พระนามเต็มของสมเด็จพระเอกาทศธรรมมีพระนามพระศิวะปรากฏอยู่ดังนี้ (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, 2534, หน้า 193) “พระศรีสรรเพชญ์ตรีภูวนนทรนาถนายก ดิลกรัตนราชชาติอาชาวลัย ...มกุฎเทศมหาพุทธางกูรบรมบพิตร”

ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 (2534, หน้า 194) กล่าวถึงกฎหมายลักษณะกบฏศึกตั้งก่อนเลยราชย์ และในกฎหมายพระธรรมนูญมีพระนามพระศิวะอยู่ในพระนามของสมเด็จพระเอกาทศธรรมว่า “สมเด็จพระเอกาทศรทธิศวรบรมนาถบรมบพิตร”

ในพระราชสาส์นพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2153-2171) ที่พระราชทานถึงเจโรนิโม เดออาเซเวโด (Jeronimo de Azevedo) อุปราชโปรตุเกสประจำเมืองกัว สันนิษฐานว่าเขียนขึ้นราว พ.ศ. 2158-2159 โดยได้ปรากฏพระนามพระศิวะในพระนามของพระอินทราชาว่า (ก่อนแก้ว วีระประจักษ์, 2539) “พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรทธิศวรบรมนาถบรมบพิตร”

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1 (2534, หน้า 194) กล่าวถึงกฎหมายพระธรรมนูญ พระมศักดิ์ ลักษณะอาญาหลวง 2 แห่ง และลักษณะเบ็ดเสร็จ มีพระนามพระศิวะในพระนามของสมเด็จพระเจ้าปราสาททองดังนี้ “สมเด็จพระเอกาทศรทธิศวรบรมนาถบรมบพิตร”

เมื่อสมเด็จพระนารายณ์มีพระชนม์ได้ 25 พระพรรษา นับว่าเข้าเกณฑ์เบญจเพส จึงได้โปรดให้ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเสวยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์ครองกรุงศรีอยุธยา มีพระนามซึ่งถวายเมื่อราชาภิเษกว่า (กรมศิลปากร, 2529 ข, หน้า 87) “สมเด็จพระบรมราชาธิราชวามาธิบดีศรีสรรเพชญ์ **องค์เอกาทศรฐ**พุทธางกูรบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว”

ในพระไอยการลักษณะรับฟ้อง ได้ขานานพระนามสมเด็จพระนารายณ์ฯ ว่า (กรมศิลปากร, 2529 ข, หน้า 87) “พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรฐธิศวรบรมนาถ บรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว”

ในศุภอักษรอัครมหาเสนาบดีไทยมิได้ไปถึงอัครมหาเสนาบดีลังกา ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อ พ.ศ. 2299 ได้ปรากฏพระนามพระศิวะในพระนามของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเป็นภาษาบาลี โดยพระปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์ เปரியณ) ได้แปลเป็นภาษาไทยดังนี้ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2546, หน้า 286-289, 296-297, 302-303 330-331)

ติภาวโลกมกุฎอุตตม ปรมม**หิสร**รวรวิสุตริเยนุทรรณเรนทราธิปดินุทรวโรตตมขตติยโยทิตอมิตเตชา**เอกาทศรฐอสุสร** ... นาม

ศุภอักษรบรรพจน์ ในเราผู้เป็นอัครมหาเสนาธิบดี แห่งสมเด็จพระศรีภพโลกมกุฎอุตตมบรม**มหิสร**รวรวิสุตริเยนุทรรณเรนทราธิปดินุทรวโรตตม (บรม) ขัตติยชาติราชวราดูล**เอกาทศรฐ** **ธิศวร**ดำรงสิริราชสมบัติในลังกาพิปี อันทรงประเสริฐ

พระวิษณุ พระศิวะ พระพาย พระวรุณ พระอัคนี พระยม พระไพศรพนธ์ พระอินทร์ พระจันทร์ และ พระอาทิตย์ (กรมศิลปากร, 2548, หน้า 180)

นอกจากพระนามของพระมหากษัตริย์แล้ว ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 (2535, หน้า 108) ก็ยังกล่าวถึงชื่อพระวงศ์บางพระองค์ที่มีพระนามพ้องกับพระนามของ พระศิวะ เช่น เจ้าฟ้าปรเมศวร พระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ

จากพระนามทั้งหมดของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา ได้แสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อ เรื่องสมมติเทพ อุปัติเทพ และพระวิสุทธิเทพในพุทธศาสนา ที่พระมหากษัตริย์ทรงเปรียบเสมือน พระพุทธเจ้าที่ปกครองโลกมนุษย์ ทั้งนี้สังเกตได้ว่าพระนามของพระมหากษัตริย์สมัยอยุธยา ปรากฏพระนามของเทพในศาสนาฮินดูหลายองค์ โดยเทพสำคัญที่มักปรากฏพระนามอยู่เสมอคือ พระนามของพระศิวะ ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าเทพต่าง ๆ สร้างพระมหากษัตริย์ขึ้นเพื่อเป็น ตัวแทนของพระพุทธเจ้า (หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556, หน้า 35)

ในพระราชสาส์นล้านช้างที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีพระราชทานไปถึงพระเจ้ากรุง ศรีสัตนาคนหุตเมื่อ พ.ศ. 2314 ได้ปรากฏพระนามพระศิวะในพระนามของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ว่า "สมเด็จพระมหาเอกาทศรฐอิศวรบรมนารถบรมบพิตร" และ "พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรฐอิศวรบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว" (หอสมุดแห่งชาติ, 2545)

พ.ศ. 2317 พระนามของพระศิวะปรากฏในพระนามของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ตามที่ พระราชสาส์นถึงพระเจ้ากรุงล้านช้างบันทึกไว้ว่า (หอสมุดแห่งชาติ, 2545)

สมเด็จพระมหาเอกาทศรฐอิศวรบรมนารถบรมบพิตร พระมหานครทวารวดีศรีอยุธยา
มหาดีลกภาพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์อุดมสมามิสศรีสุพรรณรัตน พระเจ้าปราสาททองเจ้า
ไชยมหามังคะละรัตนวิสุทธิ เสดกฤชไชยบพิตร" และ "พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรฐอิศวร
บรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว

เรื่องตั้งพระเจ้านครศรีธรรมราชครั้งกรุงธนบุรี พ.ศ.2319 พบว่ามีพระนามพระศิวะอยู่ใน พระนามของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีว่า (ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 6, 2545, หน้า 108) "พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรฐอิศวรบรมนารถบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรง ทศพิธราชธรรมอันนตลัมภาราดิเรกเอกอุตม บรมจักรพรรดิสุนทรธรรมิกราชบรมนารถบรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว"

การที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเฉลิมพระนามนี้ ลุทธิศักดิ์ ระบุว่า (2553) สันนิษฐานว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระราชประสงค์ประกาศพระองค์เป็นผู้สืบทอดอุดมการณ์ ทางการเมืองของกรุงศรีอยุธยาเดิมที่เพิ่งล่มสลายไปให้ฟื้นกลับคืนมาใหม่อีกครั้ง

นอกเหนือจากหลักฐานประเภทต่าง ๆ ที่ได้กล่าวไปข้างต้นแล้ว ยังมีเกร็ดที่บันทึกไว้ในเอกสารต่าง ๆ ที่กล่าวถึงพระคิระไว้ ดังนี้

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 (2535, หน้า 5) บันทึกไว้ว่าในพระราชพิธีปราบดาภิเษกสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ได้ปรากฏพิธีพราหมณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระคิระว่า "...พระมหाराชครูพระครูปโรหิตสุภาวดีศรีพิชาจารย์ทั้งหลาย ก็แซ่ซ้องโหมอ่านอิศวรเวทวิชฌมนต์ ถวายชัยพร้อมเสร็จ ก็ถวายมูรธาภิเษกอาเศียรพาท..."

ในส่วนของความเชื่อของผู้คนทั่วไปในสมัยอยุธยา ก็ปรากฏการนับถือศาสนาพราหมณ์-ฮินดูควบคู่กับการนับถือพุทธศาสนา โดยทั่วไปเชื่อกันว่า มีพระผู้เป็นเจ้าสูงสุดองค์หนึ่งคือพระอิศวรหรือพระคิระ (กับเทวราชรอง ๆ ลงมาอีกมากมาย) สถิตอยู่ในสรวงสวรรค์ ทรงเป็นอมตะ ทรงสร้างสรรพสิ่ง และทรงธำรงรักษาสรรพสิ่ง ด้วยอำนาจทิพย์ของพระองค์ มีความเชื่อว่าโลกพิเนาศล่มจมด้วยความพิโรธของพระผู้เป็นเจ้าต่อความชั่วของมนุษย์ แต่วิญญานไม่สูญ เมื่อออกจากร่างมนุษย์ไปแล้ว ไปสิงอยู่ในสัตว์ต่าง ๆ สุดแต่กรรมที่ทำได้เมื่อมีชีวิตอยู่ในโลก และสุดท้ายพระมหากษัตริย์ของพระผู้เป็นเจ้า เมื่อโลกพิเนาศไปแล้ว ทุกคนกลับคืนชีพขึ้นอีก เพื่อรับบำเหน็จรางวัลหรือรับโทษตามกรรมที่ตนได้กระทำไว้ ผู้ประกอบกรรมดีได้ขึ้นสวรรค์อยู่กับเทวดา ผู้ประกอบกรรมชั่วถูกพวกผีปีศาจเอาตัวไปทรมาน (กรมศิลปากร, 2543, หน้า 201)

อาจสรุปได้ว่า รูปแบบของพระคิระในสมัยอยุธยามีความสืบเนื่องจากรูปแบบในอดีต โดยเฉพาะรูปแบบจากสมัยสุโขทัย ที่ไม่นิยมสร้างศิวลึงค์อันเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระคิระอีก และยังคงรักษาลักษณะทางประติมานวิทยาที่สำคัญของพระคิระเหมือนเดิม เช่น มีพระเนตรที่ 3 ทรงสวมสังวาลเป็นรูปนาครหรืองู มีโคนนทิเป็นพาหนะ มีปิ่นทัดพระเกศาเป็นพระจันทร์ มีวิมานอยู่ที่เขาไกรลาส และมีขายาหรือคักติคือพระอุมา

ลักษณะเด่นของคติความเชื่อพระคิระในสมัยอยุธยาคือการนำพระนามพระคิระเป็นส่วนหนึ่งของพระนามพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ เนื่องจากพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาถือเป็นสมมติเทพคือเป็นเทพที่อวตารลงมาเพื่อปกครองผู้คนในโลกมนุษย์ รวมถึงเชื้อสายของพระมหากษัตริย์ที่ถือว่ามีเชื้อสมมติเทพด้วยเช่นกัน

จากเนื้อหาโดยรวมในบทนี้ อาจสรุปได้ว่ารูปแบบและคติความเชื่อพระคิระได้สืบเนื่องอยู่เรื่อยมาตั้งแต่ช่วงที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดียและขอมโบราณ (ก่อนพุทธศตวรรษที่ 18) จนถึงสมัยธนบุรี ซึ่งรูปแบบที่ยังสืบต่อไม่เปลี่ยนแปลงคือลักษณะทางประติมานวิทยาที่สำคัญของพระคิระ โดยศึกษาได้จากวรรณกรรมและหลักฐานทางโบราณคดี เช่น มีพระเนตรที่ 3 มีปิ่นพระจันทร์ทัดพระเกศา ทรงโคนนทิเป็นพาหนะ ทรงถือตรีศูล

สำหรับคติความเชื่อที่ยังคงเดิมอยู่เรื่อยมาคือ พระศิวะทรงเป็นเทพสำคัญในพระตรีมูรติ และยังทรงเป็นเทพแห่งการทำลายล้าง ทั้งนี้ ยังถือเป็นเทพที่ทรงมีพระเมตตากรุณาเมื่อผู้คน อ่อนวอนขอพร

ทั้งนี้ ในไตรภูมิจากหอสมุดแห่งชาติกรุงปารีส มีข้อความระบุถึงการที่พระศิวะ (พระปรเมศวร, พระอิศวร) เป็นผู้สร้างจักรวาล ซึ่งคติความเชื่อนี้เป็นคติของไศวนิกาย ที่ถือว่าพระศิวะเป็นเทพเจ้าที่ยิ่งใหญ่ที่สุด และเป็นเทพที่สร้างสรรพสิ่งขึ้นมา

อย่างไรก็ตาม ในแต่ละสมัยก็มีความนิยมในการสร้างแบบพระศิวะที่แตกต่างกัน เช่น ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 นิยมสร้างศิวลึงค์อันเป็นสัญลักษณ์แทนองค์พระศิวะมากกว่า การสร้างเทวรูปพระศิวะ ซึ่งคติการสร้างศิวลึงค์นี้ได้รับอิทธิพลมาจากอินเดียและขอมโบราณ ต่อมาในสมัยสุโขทัยเรื่อยมาจนถึงสมัยธนบุรีความนิยมในการสร้างศิวลึงค์ก็แทบไม่พบอีกเลย เนื่องจากผู้คนในสมัยดังกล่าวนับถือพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่ และอาจเห็นว่าศิวลึงค์เป็นสิ่งที่ขัดกับ พุทธศาสนา

รูปแบบและคติความเชื่ออีกประการหนึ่งที่สำคัญของการสร้างพระศิวะที่เปลี่ยนแปลงไปคือ ในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 18 มักสร้างพระอุมาคู่กับพระศิวะในปางอุมาเหศวร รวมถึงข้อความในจารึกที่ต้องกล่าวถึงพระอุมาคู่กับพระศิวะเสมอ ซึ่งอาจสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อเรื่อง ทวิภาวะที่ได้รับจากอินเดียและขอมโบราณ แต่พอเข้าสู่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยธนบุรี คติดังกล่าวได้ ลดความสำคัญลงไป